

PADMABHUSHAN VASANTRAODADA PATIL MAHAVIDYALAYA
KAVATHE MAHANKAL, Dist. Sangli (Maharashtra) Pin- 416 405
Principal Prof. (Dr.) M. K. Patil M.Sc., M. Phil., Ph.D. Mob.9421185277
Phone-02341-295220 Email: kmpvp@rediffmail.com Website: www.pvpkm.ac.in
Jr. College Index No. J 22.04.002

Criterion-3: Research, Innovations and Extension

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC care list during the last five years

2022

S. No	Title of paper	Name of the author/s	Name of journal	Page No
1	Protien-energy under nutriestion among five child in sangli district of maharashtra	Dr. D. A. Gade	JERBU	1-7
2	Morality , Dialect and the fiction of Amitav Ghosh	Shri. S.S. Kamble	Sanshodhak	8-15
3	The study of Habit, Habitat, Web Pattern and Parental Care in herennia Multipunctata from sahyadri tiger reserv	Dr. S. B. More	IJSR	16-19
4	The study of Habit, Habitat, Web Pattern and Parental Care in herennia Multipunctata from sahyadri tiger reserv	Mr. S.B. Patil	IJSR	16-19
5	Chatursen Shastri : Vishisht uddesh se prerit rachnakar	Shri. D. P. Thorat	Printing area	20-24
6	Navadottar marathi kadmbariche swarup aani aashay	Shri. R. B. Patil	Shivim Sanshodhan Patrika	25-30
7	Kendriy arthsankalp 2022-23 chakuchya dhardhar kinaryavarun chalnara	Shri. C.B. Patil	WIIDRJ	31-36
8	1980 ke bad ke hindi sahitya me nari vimarsh	Shri. D. P. Thorat	Vidyavarta	37-42
9	Vyanktesh Madgulkaranchya bangarwadi	Mrs. A. R.	Vidyavarta	43-

	kadambaritil Gram sanskruti	Imade		49
10	Diversity, Habits and Habitats of Anurans from Kavthemahnkal Tahsil (Dist- Sangli)	Dr.S. B. More	IJCSPUB	50-58
11	Diversity, Habits and Habitats of Anurans from Kavthemahnkal Tahsil (Dist- Sangli)	Mr. S.B. Patil	IJCSPUB	50-58
12	Amphibian Diversity from Chandel area of sahyadri tiger reserve (Maharashtra, India)	Dr.S. B. More	IJSR	59-61
13	Amphibian Diversity from Chandel area of sahyadri tiger reserve (Maharashtra, India)	Mr. S.B. Patil	IJSR	59-61
14	Application and use of E-Content material forboosting the teaching and learning by faculty members of affiliated colleges of shivaji university, Kolhapur	Shri. M. M. Kamble	IJAAR	62-68

Handwritten signature
-PRINCIPAL
 Padmabhushan Vasantodada Patil
 Mahavidyalaya, K. Mahankal, Dist. Sangli

MENU

JOURNAL OF EDUCATION: RABINDRA BHARATI UNIVERSITY

Important Announcement regarding Journal of Education: Rabindra Bharati University (/home/avz9s6ve0gq6/public_html/ckfinder/userfi)

Name of the Journal: Journal of Education: Rabindra Bharati University
 ISSN: 0972-7175
 Nature of Publication: Only Hard Copy
 Frequency: Annual
 Present Editor: Professor Subrata Saha, Head, Department of Education, Rabindra Bharati University,
 Email:

Present Editorial Board

- Professor Sabyasachi Basu Ray Chowdhury, Hon'ble Vice-Chancellor, Rabindra Bharati University
- Professor Subrata Saha, Head, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Professor Bharati Banerjee, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Dr. Jonaki Bhattacharya, Assistant Professor, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Dr. Sunil Kumar Baskey, Assistant Professor, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Dr. Rajesh Kumar Saha, Assistant Professor, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Mr. Jhantu Chik Baraik, Assistant Professor, Department of Education, Rabindra Bharati University
- Shri Nemai Kumar Roy, Department of Education, University of Kalyani
- Professor Nemai Maity, Department of Education, University of Calcutta
- Professor Jayanta Mete, Department of Education, University of Kalyani

About the Journal

The Journal of Education is a serious endeavour to disseminate knowledge for scholarly communications regarding educational theories, thoughts, practice & researches and exchange of experiences among researchers, scholars, teachers, teacher-educators and others concerned in Education and/or relevant field. The Journal has been published annually in printed hard-copy format since 1997. It has been endowed with the ISSN no (0972-7175) and the Peer-review status on 2003 and 2006 respectively. The volume XVII has been published at present.

Submission and Publication Charges

Being fully funded by Rabindra Bharati University, the Journal charges no processing fee from the authors at any level regarding the publication of a paper. The Editorial Board follows a blind peer-review system, comprising eminent and learned professionals of the relevant domain of knowledge across the country.

Publication Policy

Selection Criteria

The acceptance of manuscripts remains open all the year round. Articles are invited through wide circulation of notification using print and online media across the country. A board of Editors in different discipline selects suitable articles based on different criteria such as, depth of the subject-matter, type of work, methodology followed, citation and reference standards etc. Each selected article is sent to two experts across the country for a blind Peer-review process for the judgement of quality and standard. The articles cleared by both the experts are considered for publication.

PROTEIN-ENERGY UNDER NUTRITION AMONG UNDER FIVE CHILD IN SANGLI
DISTRICT OF MAHARASHTRA

Dr. Ramesh H. Gavit

Department of Geography, University of Mumbai-400098
rhgavit@gmail.com

Dr. Dilip A. Gade

Dept of Geography, PVP Mahavidyalaya, Kavthe Mahankal,
Dist. Sangali. dilipgade504@gmail.com

Dr. V. P. Ugale

Head, Department of Geography, Bhonsala Military College, Nashik-422005.
avugale@gmail.com

Abstract:

The problem of under nutrition under five children seems to be increasing in India. It is very imperative for the future generation of the country to be strong. More than 33 lack children are malnourished in the country and more than half of them are severely malnourished. Maharashtra, Bihar and Gujarat have the highest number of malnourished children and Maharashtra is amounts ranks first. The number of malnourished children in Maharashtra is 6.16 L with 1.57 L MAM children and 4.58 L SAM Children as of October 2021.

The under nutrition among under five children has been study accordance to tehsil level in Sangli district in Maharashtra. The aim of the research is to study the association of malnutrition and below poverty line families and trend of the malnutrition scenario from the year 2014 to 2021. The Pearson correlation statistical techniques applied for understand the association between malnutrition and below poverty line family. 10.2 ArcGIS software used to represent dada using cartographic technique. There are is strong association between poverty line and moderately under nutrition and SAM and MAM.

Keywords: Under nutrition, MAM, SAM

1) Introduction:

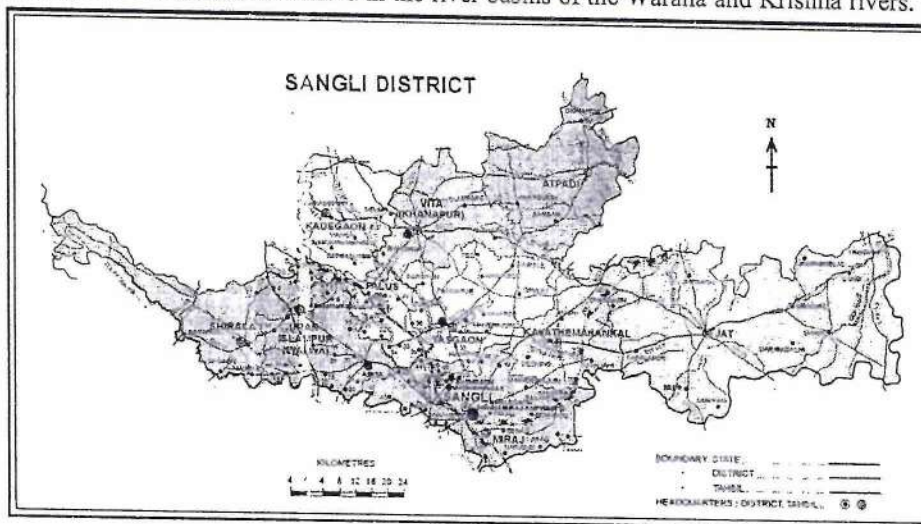
Protein-energy under nutrition is a severe deficiency of protein and calories that results when people do not consume enough protein and calories for a long time. Under nutrition is a universal public health problem. It is not only a public health concern but it is an impediment to global poverty eradication, productivity and economic growth [1]. As a developing country South Africa is in a nutrition transition where both over and under nutrition coexist [2]. Since the post-apartheid era in 1994, SA has faced great challenges in addressing the nutritional status of infants, young children and adults [3]. In general term, malnutrition refers to under nutrition resulting from inadequate consumption, poor absorption or excessive loss of nutrients but the term also encompasses over nutrition, resulting from excessive intake of specific nutrients [4]. Maharashtra registered the highest number of malnourished children at 6.16 L with 1.57 L MAM children and 4.58 L SAM children in October 2021.

For the study of under nutrition situation, Sangli district of Maharashtra was selected. Sangli district falls in to three geographical divisions according to land, climate and rainfall. The hilly and high rainfall region is located to the west, the moderate rainfall plain region with rivers and Plateau arid soil and drought prone region to the east. The western parts of Shirala and walwa tehsil are covered by the mountain ranges of the eastern slope of the Sahyadri to the west and Bhairavgad mountain ranges which

emerge from it. The plain and fertile region of moderate rainfall covers western and northern part of Miraj tehsil, western part of Palus tehsil and eastern part of Shirala and Walva tehsils. Atpadi, Jat , Kavathe Mahankal, Khanapur tehsils are in the drought prone region with low plateau and coarse soil in the east. It also covers the eastern part of Miraj and Tasgaon tehsils.

II) Study Region:

Geographically Sangli district is situated in the western part of Maharashtra State. It lies between $16^{\circ}45'$ to $17^{\circ}22'$ North latitude and $73^{\circ}42'$ to $75^{\circ}40'$ East longitude. It is bounded by Satara and Solapur district to the north, Vijapur district to the east, Kolhapur and Belgaum district to the south and Ratnagiri district to the west. The district is situated in the river basins of the Warana and Krishna rivers.

Source: Sangli District Census Handbook 2011

III) Hypothesis:

To understand the association between poverty and malnutrition in the study region following hypothesis is adopted.

H_0 : There is no significant correlation between below poverty line families and under malnutrition, SAM and MAM

H_1 : There is some significant correlation between below poverty line families and under malnutrition, SAM and MAM

IV) Aims and Objectives:

The main aim of the research is to study the under nutrition among under five children from 2014 to 2021.

Other secondary objectives are as follows:

1. To understand the malnutrition trends of below five age group in the study area.
2. To study the association between below poverty line families and malnutrition level in the study area.

V) Data base and Methodology:

The present research paper is based on secondary data which collected from Department of Women and Child Welfare Panchayat Committee Kavathe Mahankal, Sangli district Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. Journal, Government websites, and news paper etc.

A Pearson correlation coefficient statistical technique is used to understand the association between malnutrition and below poverty line family using SPSS software. Microsoft office and excel is also used for processing and representation of the data.

VI) Discussion:

The term malnutrition covers two broad groups of conditions. First is 'Under nutrition' - which includes stunting (low height for age), wasting (low weight for height), underweight (low weight for age) and micronutrient deficiencies or insufficiencies (a lack of important vitamins and minerals). The other is overweight, obesity and diet-related non communicable diseases (such as heart disease, stroke, diabetes, and cancer) WHO 2020 [5].

The World Health Organization defines SAM by very low weight-for-height or a mid-upper arm circumference less than 115 mm, or by the presence of nutritional edema. MAM is defined as moderate wasting and/or mid-upper-arm circumference (MUAC) greater or equal to 115 mm and less than 125 mm.[6]. Both MAM and SAM have severe health repercussions on the health of a child. Children suffering from SAM have very low weight for their height, and are nine times more likely to die in case of diseases due to their weakened immune system. Those suffering from MAM are also at increased risk of morbidity and mortality during childhood [7].

Table: 1
Moderately Acute Malnutrition (MAM)

Sr. No.	Talsil	% of Moderately Acute Malnutrition (MAM) 2014 -2021							
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Shirala	7	6.47	4.18	5.41	4.93	4.14	3.12	3.3
2.	Walwa	5	4.27	2.27	2.22	3.04	2.71	3.25	2.57
3.	Palus	4	4.08	3.23	4.75	4.37	5	5	4.43
4.	Kadegaon	3.2	2.49	2.55	2.32	2.44	1.86	2.37	3.4
5.	Khanapur	3	2.6	2.9	2.73	3.69	2.62	2.62	4.46
6.	Atpadi	7	6	5.61	3.64	4.47	5.47	7.84	7.89
7.	Tasgaon	2.4	2.4	2.16	1.87	1.78	1.9	2.49	3.2
8.	Miraj	1.37	2.68	1.62	1.53	2.17	2.35	3.43	2.81
9.	Kavatthe Mahankal	2.91	2.01	1.97	1.77	1.78	1.67	2.23	2.58
10.	Jat	5	4.51	2.08	1.9	2.28	2.97	2.99	4.19

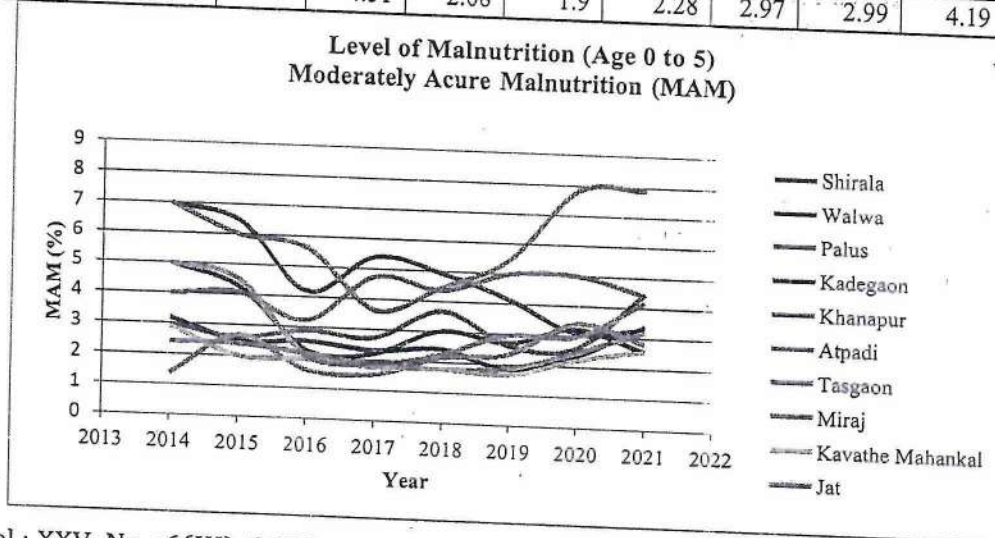

Fig. 1

Table no. 1 and fig. no.1 shows the tehsil wise distribution of level of malnutrition among the age group 0 to 5 in Sangali district from the year 2014 to 2020. It reveals that the ranges of MAM of all the tehsils are from 1.37 to 7.89. As compare to 2014 and 2021, percentage MAM of all the tehsil was observed 1.37% to 7.89 %. Percentage of MAM is decline upto year 2016 but from the next year i.e. 2017 to 2021, the rate of MAM is increase from 2.58 % to 7.89%. The increasing percentage of rate of MAM in the year 2021 is alarming of malnutrition in the Sangali district. The trend shows that out of ten tehsil three tehsils i.e. Walwa (2.57 %), Miraj (2.81 %) and Kavathe Mahankal (2.58%) has stable or minimum level of MAM.

Table: 2
Severely Acute Malnutrition (SAM)

Sr, No.	Talsil	% of Severely Under weight (2014 to 2021)							
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Shirala	1	0.4	0.79	0.58	0.6	0.51	0.2	0.2
2.	Walwa	0	0.2	0.13	0.14	0.32	0.31	0.37	0.45
3.	Palus	1	0.2	0.46	0.34	0.4	0.3	0.3	0.25
4.	Kadegaon	1	0.2	0.22	0.17	0.24	0.13	0.23	0.19
5.	Khanapur	0	0.2	0.2	0.23	0.15	0.38	0.65	0.39
6.	Atpadi	1	0.6	0.79	0.78	0.88	0.61	0.94	0.59
7.	Tasgaon	1	0.2	0.14	0.14	0.3	0.28	0.27	0.27
8.	Miraj	0	0.12	0.15	0.17	0.28	0.29	0.5	0.34
9.	Kavathe Mahankal	3	0.2	0.12	0.16	0.16	0.13	0.27	0.25
10.	Jat	0.3	0.3	0.15	0.17	0.23	0.3	0.44	0.41

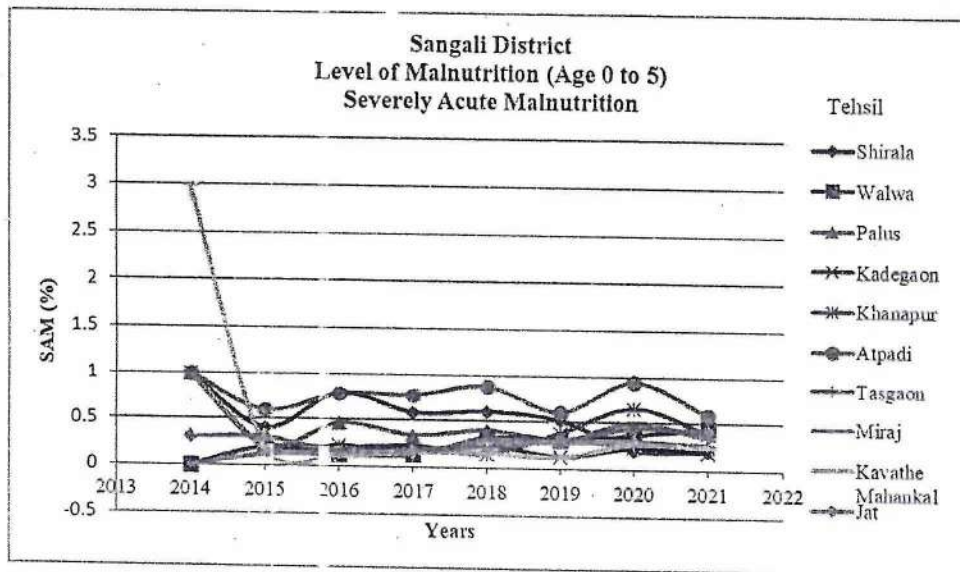

Fig: 2

Table 2 and fig 2 shows the tehsil wise severely under weight (SAM) malnutrition level among age group of 0 to 5, in the Sangali district. It found that the percentages of SAM in the six tehsil are decline drastically from 1, i.e. Atpadi (0.59 %), Shirala (0.2%), Palus (0.25%), Tasgaon (0.25), Kadegaon (0.19%). Kavathe Mahankal tehsil has rapidly fall in percentage of SAM, i.e form 4% to 0.25% from 2014 to 2021, where as two tehsils i.e. Jat and Khanapur has rise 0.3% to 0.41% and 0 to 0.39 % respectively.

Table: 3
Poverty and Malnutrition (Year 2021)

Sr. No.	Tehsil	Below Poverty (no of family)	Children (Age 0 to 6)	Moderately Under weight	Severely Under weight	SAM	MAM
1	Shirala	8705	8907	294	18	0	19
2	Walwa	6819	20381	524	92	7	106
3	Palus	362	10364	459	26	5	16
4	Kadegaon	3134	9038	307	17	2	75
5	Khanapur	5079	7626	340	30	3	30
6	Atpadi	8334	10016	790	59	10	199
7	Tasgaon	2254	13512	433	37	4	41
8	Miraj	24659	28120	791	95	6	89
9	Kavathe Mahankal	1476	12254	316	31	11	78
10	Jat	4108	30738	1288	127	6	158
Total		64930	150956	5542	532	37	575

Table: 3 Correlation Matrix

Parameters		Below Poverty Line (no of Family)	Age From 0 to 5	Moderately Under Weight	MAM	SAM
Below Poverty Line (no of Family)	Pearson Correlation	1	.743*	.730*	.876**	.914**
	Sig. (2-tailed)		.014	.017	.001	.000
	N	10	10	10	10	10
Age From 0 to 5	Pearson Correlation	.743*	1	1.000**	.917**	.899**
	Sig. (2-tailed)	.014		.000	.000	.000
	N	10	10	10	10	10
Moderately Under Weight	Pearson Correlation	.730*	1.000**	1	.906**	.888**
	Sig. (2-tailed)	.017	.000		.000	.001
	N	10	10	10	10	10
MAM	Pearson Correlation	.876**	.917**	.906**	1	.977**
	Sig. (2-tailed)	.001	.000	.000		.000
	N	10	10	10	10	10

	N	10	10	10	10	10
SAM	Pearson Correlation	.914**	.899**	.888**	.977**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.001	.000	
	N	10	10	10	10	10
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).						
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).						

Testing of Hypothesis:

Analysis:

In order to test the above hypothesis, correlation is found and tested (Table: 3 Correlation Matrix). The correlation between below poverty line families and Moderately Under Weight, MAM and SAM of the Sangali district is .730*, .879** and .914** which shows that there is moderately strong positive and strong positive relation with p value <.05, and < .01. This shows that the correlation is statistically significant at 5% and 1 % level.

Thus the null hypothesis that 'there is no significant correlation between below poverty line families and under malnutrition, SAM and MAM' (H₀) is rejected and alternative H₁ is accepted. In other words, there is significant correlation between below poverty line families and under malnutrition, SAM and MAM, it shows that determines the malnutrition is by below poverty line in the study area.

Conclusion:

The tehsil wise distribution of level of malnutrition under the age group 0 to 5 is studied in Sangali district from the year 2014 to 2020. It observed that the increasing percentage of rate of MAM in the year 2021 is alarming of malnutrition in the Sangali district. The trend shows that out of ten tehsil three tehsils i.e. Walwa (2.57 %), Miraj (2.81 %) and Kavathe Mahankal (2.58%) has stable or minimum level of MAM, where as the percentage of SAM of six tehsils i.e. Atpadi, Shirala, Palus, Tasgaon, Kadegaon are decline from 1%. It is also observed that there is significant correlation between below poverty line families and under malnutrition, SAM and MAM in the study area.

References:

- World Health Organization (WHO). Malnutrition [Internet] 2019. Available from: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/malnutrition>.
- Combating malnutrition in South Africa. Input Paper for Health Roadmap [Internet] 2008. Available from: http://www.dbsa.org/EN/AboutUs/Publications/Documents/South%20Africa%20Nutrition_%20input%20paper_roadmap.pdf
- Iversen PO, du Plessis L, Marais D, Morseth M, Høisæther EA. Nutritional health of young children in South Africa over the first 16 years of democracy. SAJCH. 2011;5(3):72-77. DOI: <http://hdl.handle.net/10019.1/>
- Ministry of Health and Family Welfare Government of India, 2013
- <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/malnutrition>
- <http://www.who.int/nutrition/publications/severemalnutrition/9789241598163/en/>. Accessed 23 June 2018.
- [https://amritmahotsav.nic.in/event-detail.htm?33583#:~:text=Children%20suffering%20from%20SAM%20have,to%20their%20weakened%20immune%20system](https://amritmahotsav.nic.in/event-detail.htm?33583#:~:text=Children%20suffering%20from%20SAM%20have,to%20their%20weakened%20immune%20system.). Access 27 May 2022.

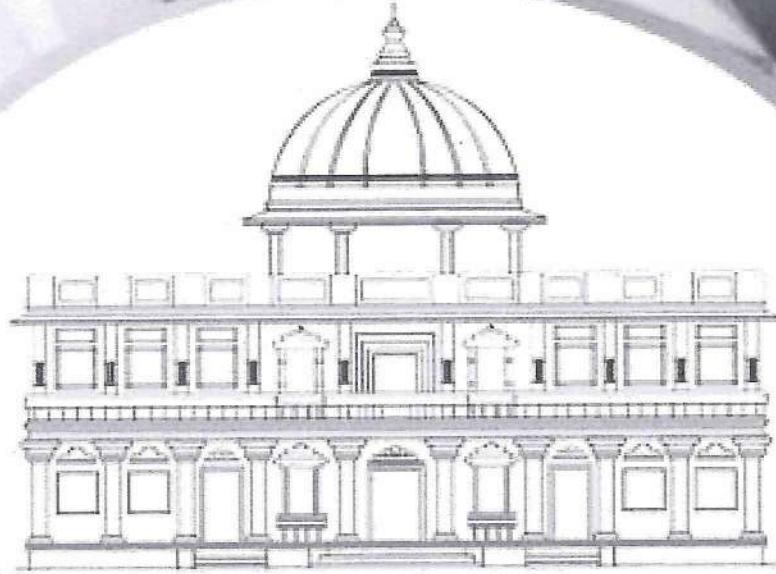
2022 ✓ 2021-2022

R-paper - 01
Mr - S.S. Kambale -

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : १० ● मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

- ४२ **Impact of Literature on Colonial - Postcolonial Period: The Role of V.D. Savarkar's Literature in the Indian Freedom Movement - 1)Dr.Manisha Sadafule; 2) Dr.Amit Shesh ----- ३४५**
- ४३ **Politics of Partition, Violence and Trauma in Urvashi Butalia's 'The Other Side of Silence' - 1. Mr.Ananda Pandhare, Ulhasnagar; 2.Mr.Mahavir Sankla, Pune ----- ३५९**
- ४४ **Decoding First World War through the Write-up of War Mongering and Anti-War Poets -Mr.Gade Nishad; 2.Dr.Mahavir Sankla, Pune ३७२**
- ४५ **A Study of the Reflection of Soft Masculinity in Arts and Literature: South Korea and India 1.Mr.Prashant Ingole; 2.Dr.Mahavir Sankla, Pune ३८३**
- ४६ **The Deprivation of women in Vijay Tendulkar's Play: A Review - Mr.Kushaba Salunke, Patoda ३९२**
- ४७ **Morality, Dialect and the Fiction of Amitav Ghosh - Mr.Shivaji Kamble, Kavthe Mahankal ----- ४००**
- ४८ **Female Protagonists in the Novels of Anita Desai : Representatives of Postcolonial Indian Society 1.Ms. Shital Mendhe, 2.Dr.Varsha Vaidya, Ummred ४०६**
- ४९ **Inclusion of Dalits in Indian Freedom Struggle - a Story of Marginalisation in Kanthapura - Ms. Samata Jagtap, Satara ----- ४१६**
- ५० **Eknath Awad - Autobiography In Dalit Literature as Inspire to The World-Mr.Mukesh Jadhav, Indore ४२७**
- ५१ **Colonialism : The Root Cause of Cultural-Religious Hybridity, Migration, Social Insecurity, Problems of Subaltern and Women's issues - 1. Ms.Nilam Ingole, 2.Dr.Ashutosh Thakare, Pune ----- ४३३**

अनुक्रमणिका

- १ भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में लेखकों का योगदान और भूमिका
- डॉ.शिल्पा दादाराव जिवरग, औरंगाबाद ----- १२
- २ मराठवाड्यातील पाणी सुविधा
- श्री. ज्ञानेश्वर जिगे, औरंगाबाद----- १८
- ३ सहस्रकातील जननायक : मोहनदास करमचंद गांधी
- डॉ.भुजंग पाटील, शिरूर (ता.), लातूर ----- २४
- ४ ब्रिटिशांचे पाणीपुरवठा संबंधीचे धोरण
- श्री. संतोष मारकवाड, सोलापूर ----- ३२
- ५ ब्रिटिश कालखंडातील दुष्काळ धोरण (१८५८-१९०५)
- श्री.संतोष मारकवाड, सोलापूर----- ४२
- ६ ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींच्या आरोग्याच्या समस्या
- एक अभ्यास, प्रॉ.सय्यद अफरोज अहमद, शिरूर (का.)- ५२
- ७ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीमध्ये डॉ.बी.आर.आंबेडकर, पं. नेहरू आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
- डॉ.आशा पाटील, औरंगाबाद ----- ५९
- ८ स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव - काही प्रश्न
- श्रीमती जयश्री बनसोड, औरंगाबाद ----- ६९
- ९ स्वातंत्र्यपूर्व कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व आर्थिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यावरील परिणाम
- डॉ.उत्तम कांबळे, सोलापूर ----- ७३
- १० स्वातंत्र्यपूर्व-ब्रिटिशांचे शेतकरी धोरण आणि सद्यस्थित सरकारचे शेतकरी धोरण -डॉ. जी. डी. रूपवते, पेठ, जि.नाशिक -- ८२
- ११ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधींचे योगदान
- डॉ.स्वाती कुरमे, किनवट, जि.नांदेड ----- ८६

Morality, Dialect and the Fiction of Amitav Ghosh

- Mr. Shivaji Kamble, Kavthe Mahankal

Abstract :

Although in no way a paradigm-defining concept, ethics has been gaining floor within literary research recently. Contemporary moral criticism is intently linked with discussions of otherness. It examines amongst different matters the questions of how to symbolize otherness in a text, how to reply to the different and how to convey the notion of otherness to undergo on the experience of reading. Much of moral idea then concentrates on interpersonal relationships. In current work by way of Amitav Ghosh, there is a growing emphasis on the inadequacy of language to characterize feelings and the come upon with the other. A tension between what have been characterised as ?postmodernist emphasis on textuality and difference and a ?universal humanism transcending language has been discovered in his fiction. I shall strive to locate out what this ?universal humanism may want to mean, and I will do this through the ideas of ethics and language as formulated by way of Emmanuel Levinas and Ludvig Wittgenstein.

Introduction : - At the centre of Levinas' philosophy is the criticism of the ontological assumptions of Western philosophy. In his view, the different is appropriated through the same, or the self, through the primary notion of the self as the producer of that means to the world. In Levinas' view, the other escapes the cognitive powers of the understanding subject. In different words, the different exists outside the ontology of normal Western philosophy, which conceives of all being as objects that can be internalized by using recognition or grasped via an adequate representation. Consequently, the other, as properly as that which is ethical, can't strictly speaking be described in discourse, however are transcendental. The self can solely ?know'things by

projecting to them via language what it already includes in itself. Knowledge, then, is equal to linguistic appropriation of the object of knowing. (Levinas 1961)

I would like to advocate that Levinas' goal is very shut to the intention of Amitav Ghosh as an author of fiction. Where the result of Levinas's can inside the parameters of philosophic argumentation is, to say the least, perplexing and self-contradictory, Ghosh has extra success inside the couple of narrative modes of his fictive representations. In fiction the contrasting views on language and the mystical experiences transcending discourse can be expressed greater easily.

Here language appears to disappear and its area is taken with the aid of something known as pure sensation? or pure intuition?. This would appear to refer to a moral experience, an ethical encounter with the tiger past linguistic understanding. An extra radical reply to the troubles of thematizing matters past language can be found in the writings of Ludvig Wittgenstein. In his view, matters that can be properly expressed in language are primarily restrained to the type of language and propositions used in herbal sciences. Anything else he characterizes as nonsense and keeps that if we want to use language carefully and inside its genuine expressive powers, we ought to not even attempt to categorical ideas that can't be put into straightforwardly intelligible sentences. To relate Wittgenstein's works with ethics may additionally appear out of location to commence with, however actually his principal work, the Tractatus, has been especially characterised as having an moral point by the creator himself. Before the e book used to be published, Wittgenstein wrote to the writer a letter explicitly pointing out its purpose.

This would appear to mean that a shut relationship, possibly based totally on love, by hook or by crook exists beyond language, and these immersed in that relationship can't specific matters pertaining to it via

for the provincializing of a Western originated discourse (the discourse of postmodernism, in his case), continues that for genuine transcultural readings to emerge as possible, different realities will have to be "recognized now not only as different histories however as different knowledge" (58). To transcend the incommensurability in worldviews, the individuals would have to think about their own "discursive-epistemic space[s] as a shape of openness to one another's persuasion" (Radhakrishnan 61). In the novel, the narrator's encounters with the villagers represent a two-directional act of knowing, a second of contact between two lively participants similar to the concept of the simultaneous discovery in *The Calcutta Chromosome*. One cannot simply look at the world by using both attempting to be aware of it, or through making an attempt to be aware of oneself with the aid of looking at it: the world, or the other, appears again at one at the equal time.

Consequently, the other is no longer only an inert object to be appropriated to the ethnographer's very own discourse by 'knowing' it, or to be used for functions of self-definition: it is energetic and appears lower back at the observer. To return to the anxiety between universal humanism transcending language and a postmodernist emphasis on textuality and differences I referred to in the starting of this paper, it does seem like Ghosh is running on these two levels. First, he acknowledges that there are more than one textual constructions of the world in which choice narrative versions clash and unite. This is evident in his foregrounding of the energy of narration in his first novel, *The Circle of Reason*, and additionally comes out very in reality in the 2d novel, *The Shadow Lines*, which examines more than one narrative realities and the development of private and national identities out of these realities. It appears to me that Ghosh is earlier than all attempting to create narrative representations that create connections throughout culturally constructed borders. He does this with the aid of imparting a

couple of representations and deconstructing the hegemonic role of sure versions. This transcending of borders inevitably requires a certain emphasis on difference, as properly as a focus of realities as discursive constructions. In a sense, Ghosh has to play the (language) games of textuality and of discourse as power to be in a position to keep away from discursive appropriation and abstract homogenizing of heterogeneous corporations and to be in a position to invulnerable the one of a kind elements of all the sorts in question. By transcending culturally built borders through interhuman relationships and connections that supply company and voice to all whilst avoiding the appropriation of this voice to any one discourse, he tries to set the wellknown for the description of large social and political issues, which are usually current in the background of his writings. What creates the feeling of a universal humanism in Ghosh is the reality that he does not cease at a relativist constructionist view of the world as a community of alternative discursive representations, or of the difficulty as the crossing factor of these discourses. He also acknowledges to the world a actuality past language, knowledge, or narration. This is the world of silence, or the ethical: a unified, however now not homogeneous world, free of the power politics disbursed by using language.

It is an area that transcends temporal and spatial distances, as nicely as variations of language or social position, except making them vanish. The ontological totalities Levinas desires to transcend are for Ghosh strongly a count number of linguistic, or textual, construction. At a prevalent level, the profession of Ghosh as a author of fiction can be characterised as intending from the emphasizing of the reality-constructing power of narration (The Circle of Reason, The Shadow Lines) to the exposition of the relationality and reality-obscuring nature of all discursive fashions (In An Antique Land, The Calcutta Chromosome) and ultimately to an outright mistrust of language as the

builder of ontological totalities like nations, religions, sciences, social lessons and subjectivities, and as incapable of transcending these totalities (The Glass Palace, The Hungry Tide).

References :-

1. Wittgenstein, Ludwig. Briefe a Ludvig von Ficker, ed. G.H. von Wright (Salzburg: Otto Müller Verlag, 1969). Translation by way of Cora Diamond in Diamond, ?Ethics, Imagination and the Method of Wittgenstein's Tractatus,? in The New Wittgenstein, ed. Alice Crary & Rupert Read (London/New York: Routledge, 2000): 149-173.
2. Wittgenstein, Ludwig. Tractatus Logico- Philosophicus, Intro. Bertrand Russell (1921; London: Routledge & Kegan Paul, (1958).
3. Levinas, Emmanuel. Otherwise than Being, or, Beyond Essence, tr. Alphonso Lingis (Autrement qu'être, 1974, tr. 1981; Pittsburgh: Duquesne UP, 1998).
4. Levinas, Emmanuel. Totality and Infinity. An Essay on Exteriority, tr. Alphonso Lingis, intro. John Wild (Totaite et Infini; The Hague: Martinus Nijhoff, 1961; tr. Pittsburgh: Duquesne UP, 1969)
5. Ghosh, Amitav. The Calcutta Chromosome (1996; New York: Avon, 1998).
6. Ghosh, Amitav. The Circle of Reason (1986; London: Granta, 1998).
7. Ghosh, Amitav. The Glass Palace, (London: HarperCollins, 2000).
8. Ghosh, Amitav. The Hungry Tide, (London: HarperCollins, 2004).

* * *

The Study of Habit, Habitat, Web Pattern and Parental Care in *Herennia multipunctata* (Arachnida: Araneae) from Sahyadri Tiger Reserve

Suvarna More¹, Swapnil Patil²

¹Department of Zoology P. V. P. Mahavidyalaya Kavathe Mahankal, Dist-Sangli
E Mail: [suvarnam446\[at\]gmail.com](mailto:suvarnam446[at]gmail.com)

²Department of Botany P. V. P. Mahavidyalaya Kavathe Mahankal, Dist-Sangli
E Mail: [swapnilpatil2151\[at\]gmail.com](mailto:swapnilpatil2151[at]gmail.com)

Abstract: Diversity of spiders from Sahyadri Tiger Reserve is unique and is one of the important protected areas of the Maharashtra State, located in the Western Ghats. The Sahyadri Tiger Reserve is home to several species rich endemic flora and harbors different species of fauna. From the study area we studied the habit, habitat, web pattern and parental care of coin spider, *Herennia multipunctata* (Doleschall 1859) also called as ornamental tree trunk spider. Most of the area of Sahyadri Tiger Reserve is dense semi-evergreen forest with a wide range of flora. The spiders *Herennia* from Family araneidae are the characteristic spider with a specific plant habitat. Its habit is the trunks of the trees. This spider harbors the trees like, *Dalbergia latifolia* (Shisham), *Tectona grandis* (Sag) *Terminalia arjuna*, *Acacia mangium*, *Terminalia elliptica* (crocodile bark) and some times *Mangifera indica* tree. Web pattern is unique one. The web of adult *Herennia* species is as a ladder-like in that it consists of vertically elongate parallel lines joined by multiple horizontal cross-lines with a solid silk. The hub-cap retreat incorporated into the web. So far no body has worked out or studied the habit, web pattern and parental care of *H. multipunctata* from this area and hence we have to decide to explore the diversity and unique characters of spider from this area.

Keywords: Habit, Habitat, Web,, Sahyadri Tiger Reserve and *H. multipunctata*.

1. Introduction

The Sahyadri Tiger Reserve is located in the Sahyadri Ranges of the Western Ghats of Maharashtra. Sahyadri Tiger Reserve is a reserve in the state of Maharashtra., this constitute rich evergreen, semi-evergreen and moist deciduous forests. These ranges form a common boundary between Maharashtra, Karnataka and Goa. It is the first Tiger Reserve of Western Maharashtra and 4th Tiger Reserve of Maharashtra State spreading over two Protected Areas those of the Koyana Wildlife Sanctuary and Chandoli National Park of 741.22 sq. kms. and adjoining area in the landscape 424.34 sq. kms, total of 1165.56 Sq. Kms. Chandoli National Park is located near the Chandoli Dam between longitudes 73°40' and 73°53' E and latitudes 17°03' and 17°20'N near Sangli in Western Maharashtra. It is located at the junction of four districts, Sangli, Kolhapur, Satarat and Ratnagiri District. It lies between the Koyna Wildlife Sanctuary and Radhanagri Wildlife Sanctuary and forms the southern part of the Sahyadri Tiger Reserve. [32] The spiders are known to occupy nearly every terrestrial habitat and are found all over the world. Many spider species are not yet known to science. The occurrence of major spider families and their relative abundance were studied in the central Western Ghats by Rajashekhar K. P. and Raghavendra N. [22]. The ecological development of these types is attributed to various climatic, edaphic, and topographic factors. However biotic factors play a significant role depending upon their frequency and intensity. In the Western Ghats the intensity of these factors varies from place to place.

Spiders comprise one of the largest orders of animals. The spider fauna of India has never been studied in its entirety despite of contributions by many arachnologists [27]. Review of available literature reveals that the earliest contribution and the pioneer workers of Indian spiders [2, 11, 29]. They described many species from India. Tikader (1987) also published the first comprehensive list of Indian spiders, which included 1067 species belonging to 249 genera in 43 families from the last three decades [31]. Gajbe described 147 new spider species from different habitats of India. [6, 7]. Bristowe (1941) fondly recalled that *Herennia* spider were common in Southern Siam [3]. The *H. multipunctata* is an interesting study model. It is an obligate arboricole because it is obliged to live on tree trunks as a result of evolutionary specialization although it can also utilize alternative habitats that often analogous structural opportunities. (Timothy C. Hawes 2015) [28]. Ladder web of *Herennia* is made up of the vertical dimension exceeds the horizontal dimension to the extent that their shape resembles a ladder. The first description of this web type has been traditionally attributed to Robinson & Robinson (1972) [24]. So far nobody has worked out or studied the spider fauna of Sahyadri Tiger Reserve and hence we have decided to explore the spider diversity from this area. Recently Western Ghats is declared as world heritage site. The main geological formation of the area is the Deccan trap. The area prevails humid and moderate climate and heavy rainfall. *Herennia* show different, yet homologous ladder webs (Robinson & Lubin, 1979; Kuntner, 2005, [23, 13]. The ladder web have been identified in number of unrelated families and genera by Eberhard, 1975, Stowe 1978, Robinson and Lubin 1979, Forster and Rorster 1985, Kuntner et. al, 2008, a, b 2010, Harmer and Frambnu 2008, Harmer 2009. [4, 26, 23, 5, 17,

Volume 11 Issue 2, February 2022

www.ijsr.net

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

18, 19, 25, 8, 9]. They are a particular interest because of their unusual architecture (Eberhard 1975, Robinson and Lubin 1979, Forster and Rorster 1985) [4, 23, 5] and interaction with substrate (Kuntner et. al 2010) [19] and prey specialization (Eberhard 1975, Stowe 1978) [4, 26] and as a model for the plasticity of the web templet (Harmer and Framenau 2008, Harmer 2009, Harmer and Herberstein 2009). [8, 9, 10]. Simon 1894 described *Herennia* webs in Sri Lanka as stretched, orbicular webs also he emphasize the ornateness of *Herennia* webs [25]. The first description of ladder webs as we know today came from Oates (Thorell 1895) [29]. Kuntner et al., 2008b; Kuntner & Agnarsson, 2009 studied the web shape [18, 15] and the presence of a hub-cup and a retreat; Kuntner, 2005, Kuntner et al., 2008a, b [13, 17, 18].

2. Materials and Methods

The techniques used for spider study was visual search. The study was carried out during early morning hours (6 hours to 9 hours) and day time (16 hours to 18 hours), from different parts of the tree trunks with sharp eye vision. This spider harbors the trees like, *Dalbergia latifolia* (Shisham), *Tectona grandis* (Sag) *Terminalia arjuna*, *Acacia mangium*, *Terminalia elliptica* (crocodile bark) and some times *Mangifera indica* tree. These trees were identified and spider systematic nomenclature follows by Platnick 2013 [21] and the World Spider Catalog (2021). They were photographed as in their natural conditions. And studied and identified mainly on the basis of morphological characteristics, epigyne and or palp structure after carrying out the necessary literature [12, 1, 30, 31, 20]. The details of body parts of specimens were examined under a good quality stereo zoom microscope. The identification of species was carried out by the comparison of morphological features with the help of published literature, standard books and field guides.

3. Results and Discussion

Herennia is a genus of spiders in the family Araneidae, found from Western ghats. Spiders in this genus are sometimes called coin spiders. It is found in dry environment in tree trunks or barks. It was formerly placed in a separate family, Nephilidae. Easily identified with the presence of hard abdomen with innumerable invaginations dorsally. Dorsally the carapace is flat, broad posterior. Carapace is bordered with mottled white markings. Legs are long with sharp spines, tarsus bears claws for attachment. The third pair of legs is short than the other three pairs. Abdomen is tapered proximally, broad in the middle and pointed distally with minute sharp outgrowth. Abdomen possess large black spots. Eight eyes present, anterior median eyes larger than posterior medians, lateral eyes present on prominent tubercles. Cephalothorax elongated and covered with hairs. A distinct U shaped white patch present on the cephalic region. Thoracic region with dark brown patch. Chelicerae Light brown in color and are stout. Abdomen flattened and paired projections arise from lateral sides. Five pairs of sigilla present. Legs are long with sharp spines, tarsus bears claws for attachment. third pair of legs is short than the other three pairs (Fig.1) It exhibits sexual dimorphism Male is very much smaller than the female, its

body is almost uniformly red brown in color, and it has black legs and chelicerae (Fig.2). The spider rests on the web downwardly with flexed legs.

Figure 1

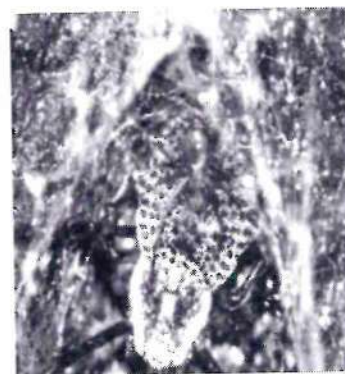

Figure 2

Camouflage and mimicry are adaptations that helps spiders catch their prey. This spiders are active during day. Their body pattern and color make them difficult for their predators to spot. And their color match to bark where they live on.

Web of adult *H. multipunctata* (Fig.3, 4, 5)

The silk is produced in silk glands from their spinneret glands located at the tip of their abdomen. The spiders with the help of spinnerets produce silk threads to build their webs. When spider begins a web it release silk threads. The thread anchors to branch of tree, shrub or herb, corner of room or wherever it builds its web. Generally the webs are meant for to catch its prey or for wrapping it. Webs allow a spider to catch prey without having to expend energy by running it down. Thus it is an efficient method of gathering food. *Herennia multipunctata* forms ladder-shaped webs are spun only on tree trunks. They have parallel (rather than converging) side frames attached to the trunk, relatively horizontal, parallel "spirals, " and hubs that attach to the substrate (Kuntner 2005, 2006) [13, 14]. The web of adult *Herennia* species is as a ladder-like in that it consists of vertically elongate parallel lines joined by multiple horizontal cross-lines with a solid silk. The hub-cup retreat incorporated into the web. So the whole structure pressed tightly against a tree trunk. The male rest attached to the tree surface while the female rest in the web. The spider is a fast runner. When disturbed, the spider vibrates the web in up-down postures with high speed. More than one male may be present around the web of the female. *Herennia* builds its

elongate webs close to tree boles, generally less than 2 cm away from the bark. The spider rests in a cuplike silken depression at the top of the web which is close to the bark. (Figure 3, 4, 5).

Figure 3

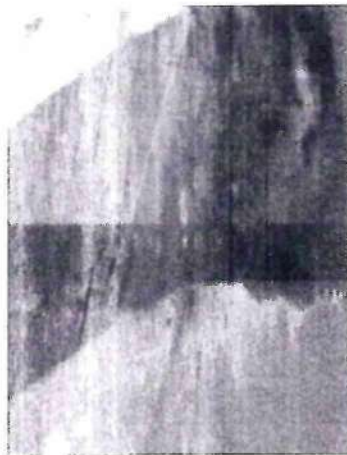

Figure 4

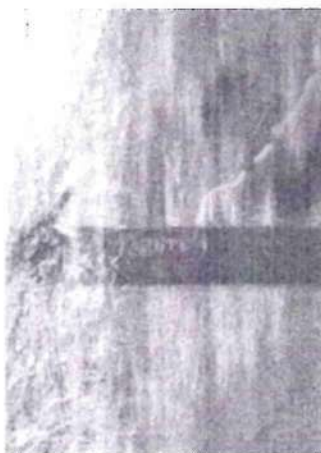

Figure 5

Parental Care

Good parental care observed in *H. multipunctata* spiders. The female prepares the silken retreat prepared by silk (Fig.6). The females also guard the egg cases until the young hatch from the eggs. (Fig.7). Parental care that increases egg

survival, and also low juvenile death rate. It is interesting to note that the dorsal surface of this spider is beautifully camouflaged and that it is very difficult to pick out against a back-ground of bark.

Figure 6

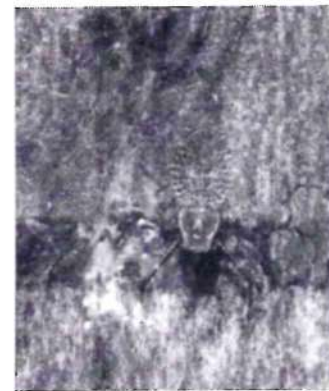

Figure 7

4. Discussion

This spider found in different tree species with with rough, medium or smooth bark surface. We observed web characteristics, web pattern and construction, hub height from ground and characteristic spider with a specific plant habitat. From the architectural perspective, *Herennia* web may be considered the exemplar of the ladder form par excellence as a result of a number of unique web elements that complement elongation, web curvature and the hub cup are of particular note. However, these unique traits of *H. multipunctata*'s ladder web template that its webs are architecturally best suited to trees in which the topography of the tree trunk is sufficiently streamlined to facilitate their expression (Timothy C Hawes 2015) [28]. Spiders are undoubtedly fascinating. They are of great value to the environment. The present study of spider fauna will be a great significance from the point of view of biodiversity. Spiders have a general blanket effect promoting evolution helping and keeping insect population under control and supplying food for many other animals and therefore keeping the flow of life moving.

5. Acknowledgements

Author thanks to UGC for their financial assistance.

References

- [1] Barrion, A. T and Litsinger, J. A. (1995): Riceland spiders of south and Southeast Asia, CAB International, Cambridge, UK: 1-700.
- [2] Blackwell, J. (1867): Description of seven new species of East Indian spiders received from the Rev. O P. Cambridge. *Annals and Magazine of Natural History*. (3) 14: 36-45.
- [3] Bristowe W. S.1941. *The Comity of Spiders*. Vol. II. The Ray Society. London.560 pp.
- [4] Eberhard, W. G.1975: The inverted ladder orb web of *Scoloderus* sp. And the intermediate orb of *Eustala* sp., Araneae: Araneidae, *J. Nat. Hist*.9: 93-106.
- [5] Forster L. M. and R. R. Rorster 1985 A derivative of the orb web and its evolutionary significance. *New Zealand. J. Zool*.12: 455-465.
- [6] Gajbe, P. (2003): Checklists of Spiders (Arachnid; Araneae) of Madhya Pradesh and C hattisgarh. *Zoos. Print Journal* 18 (10): 1223-1226.
- [7] Gajbe, U. A. (1995): Spiders Fauna of Conservation Areas: Fauna of Kanha Tiger Reserve, Madhya Pradesh. *Z00ological Survey of India, Publication*: 27-30.
- [8] Harmer A. M. T. and V. W. Frambnau 2008: *Telaprocera* (Araneae: Araneidae), a new genus of Australian orb web spiders with highly elongated webs. *Zootaxa* 1956: 59-80.
- [9] Harmer A. M. T.2009. Elongated orb web of Australian lader web spiders (Araneidae: *Telaprocera*) and significance of orb web elongation. *J. Ethol*.27: 45-460.
- [10] Harmer A. M. T and M. E. Herberstein 2009: Taking it to extreme: whar drives extreme web elongation in Australian ladder web spiders (Araneidae: *Telaprocera maudae*) *Anim. Behav*.78: 499-504.
- [11] Kersch, E. (1873): Verzeichniss Westfalischer Spinnen (Araneiden) *Verh. naturh. Ver. Preuss. Rhein. Westfal*.10: 113-160.
- [12] Kaston, B. J. (1978): How to know spiders? The pictured key Nature series. Wm. C. Brown. Co. Publishers. Dubuque, Iowa, USA: 1-272.
- [13] Kuntner M.2005. A revision of *Herennia* (Araneae: Nephilidae: Nephilinae), the Australasian 'coin spiders'. *Inverte-brate Systematics* 19: 391-436.
- [14] Kuntner M.2006. Phylogenetic systematics of the Gond-wanan nephilid spider lineage *Clitaetrinae* (Araneae, Nephilidae). *Zoologica Scripta* 35: 19-62.
- [15] Kuntner M, Agnarsson I.2009. Phylogeny accurately pre-dicts behaviour in Indian Ocean *Clitaetra* spiders (Araneae: Nephilidae). *Invertebrate Systematics* 23: 193-204.
- [16] Kuntner M, Coddington JA.2009. Discovery of the largest orbweaving spider species: the evolution of gigantism in *Nephila*. *PLoS ONE* 4: e7516.
- [17] Kuntner M, Coddington JA, Hormiga G.2008a. Phylogeny of extant nephilid orb-weaving spiders (Araneae, Nephilidae): testing morphological and ethological homolo-gics. *Cladistics* 24: 147-217.
- [18] Kuntner M, Haddad CR, Aljanc'ic' G, Blejec A.2008b. Ecology and web allometry of *Clitaetra irenae*, an arbori-colous African orb-weaving spider (Araneae, Araneidae). *Journal of Arachnology* 36: 583-594.
- [19] Kuntner M. C., Kralj Fisher and M. Gregoric.2010, Ladder web in orb web spiders: ontogenic and evolutionary pattern in Nephilidae, *Biol. J. Linn. Soc*.99: 849-866.
- [20] Majumder, S. C. (2007): Pictorial handbook on spiders of of Sunderbans: West Bengal. *Zoological Survey of India*: 138pp.
- [21] Platnick, N. I. (2013): The world spider catalog, version 13.5. American Museum of Natural History, onlineat <http://research.amnh.org/iz/spiders/catalog>.
- [22] Rajshekar K. P. and Raghavendra N. (2001): An Overview of Spider Diversity In India
- [23] Robinson M. H. and Y. D. Lubin 1979. Specialists and generalists: the ecology and behavior of some web-building spiders from Papua New Guinea.1. *Herennia ornatissima*, *Argiope ocyaloides* and *Arachnura melanura* (Araneae: Araneidae). *Pac. Insects* 21: 97-132.
- [24] Robinson M. H. and B. Robinson (1972) The structure, possible function and origin of the remarkable ladder web built by a New Guinea Orb Web Spider (Aeaneae: Araneidae) *J. Nat. Hist*.6: 687-694.
- [25] Simon E 1894. *Histoire Naturelle des Araignees*. Vol. I pp.489-760.
- [26] Stowe M. K.1978, Observations of two nocturnal oeb weavers that buildspecialized webs: *Scoloderus cordatus* and *Wixia ectypa* (Araneae: Araneidae). *J. Arachnol* 6: 141-146.
- [27] Stoliczka, F. (1869): Contribution towards the Knowledge of Indian Arachnoidea. *Journal of Asiatic Society of Bengal*.38: 201-251.
- [28] Timothy C. Hawes (2015): Tree Trunk Topography Modifies the Webs of the Arboricole Spider *Herennia Multipunctata* (Doleschall, 1859) (Araneae: Nephilidae) *Nat. Hist. Buli. Siam Soc*.61 (1): 29-39, 2015.
- [29] Thorell, T. (1895): Descriptive Catalogue of the spiders of Burma. *Brit. Mus. Lond. UK*: 1-406.
- [30] Thorell, 1877 "*Gen. Herennia*"-World Spider Catalog, Natural History Museum Bern, *retrieved* 2017-05-12.
- [31] Tikader, B. K. (1987): Hand book of Indian Spiders. *Zoological Survey of India*.
- [32] "Western Ghats (sub cluster nomination), Western Ghats—Sahyadri Sub-Cluster (with Four Site Elements) ". UNESCO World Heritage Center. Retrieved 2008

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 8.012(IJIF) | *Printing Area*® | Peer-Reviewed International Journal | August 2022 | Issue-92, Vol-02 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
प्रिंटिंग एरिया
Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
August 2022, Issue-92, Vol-02

Editor
Dr. Babu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell.07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors | www.vidyawarta.com

- 27) भारत में सामाजिक विकास के लिये गाभियन मॉडल की प्रासंगिकता
डॉ. प्रवीण कुमार मिश्र & डॉ. रजनी तिवारी, देवरिया (उ.प्र.) ||112
- 28) राजनीति में भ्रष्टाचार का एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
डॉ. नीरज कुमार & डॉ० अनिल कुमार, मेरठ (उत्तर प्रदेश) ||117
- 29) डॉ० भीमराव राम जी अम्बेडकर – एक अध्ययन
डॉ. राखी पंचोला, डोईवाला ||121
- 30) शारीरिक-शिक्षा में I.C.T. का उपयोग तथा पर्यावरण पर इसका प्रभाव
डॉ० सीमा पाण्डेय, अयोध्या ||128
- 31) जनपद उधम सिंह नगर की जनजातियां: एक अध्ययन
डॉ. नीरज रूवाली & नीलम सब्बरवाल, नैनीताल, उत्तराखण्ड ||131
- 32) कौटिल्य के आत्मरक्षा विषयक विचारों की प्रासंगिकता
डॉ.रमेश चन्द सैनी, बांदीकुई ||135
- 33) A Study of School Internship Programme in D.El.Ed. Course
Dr. Sanjay Kumar, Jhunjhunu (Raj) ||139
- 34) उत्तर प्रदेश के ग्रामीण विकास में आने वाली समस्याएं एवं समाधान
डॉ. सत्यप्रकाश & पवन कुमार श्रीवास्तव, गाजीपुर, उ.प्र. ||143
- 35) संस्कृतवाङ्मये शिष्य-सङ्कल्पना (भारतीयशिक्षाशास्त्रस्य विशिष्टसन्दर्भे)
डॉ. मनमोहन शर्मा, नवदेहली ||148
- 36) पञ्चालन जोखिम की पहचान
डॉ० लोकेन्द्र सिंह ||153
- 37) झारखण्ड के प्रमुख राजवंशों का ऐतिहासिक अध्ययन
बामुदेव ठाकुर, हजारीबाग ||158
- 38) चन्द्रनिकयारी प्रखंड में धार्मिक एवं ऐतिहासिक पर्यटन कि संभावना: एक ...
दीनानाथ ठाकुर, हजारीबाग, झारखंड ||160
- 39) चतुर्ग्येन शास्त्री : विशिष्ट उद्देश्य से प्रेरित रचनाकार
श्री. धर्मैन्द्र पंडित थोगत, जि. सांगली ||166

चतुरसेन शास्त्री : विशिष्ट उद्देश्य से प्रेरित रचनाकार

श्री. धर्मद पंडित थोरात

शोध — छात्र.

जि. सांगली

प्रत्येक साहित्यिक कृति लिखने के पीछे उस लेखक का विशिष्ट उद्देश्य होता है। विशिष्ट उद्देश्य के अंतर्गत हम लेखक की अपनी उस धारणा को ले सकते हैं, जिसे उसने अपनी कृति में प्रकट कर दिया है। लेखक खुले या गुप्त रूप से कोई बात कहना चाहता है, अपनी धारणा का, अपने सिद्धांत का, अपनी मान्यताओं का पोषण करना चाहता है। सामान्य उद्देश्य के अंतर्गत हम देश-काल का चित्रण ले सकते हैं। विशिष्ट उद्देश्य के अंतर्गत हम उस असाधारण चित्रण को लेते हैं, जिसके पीछे लेखक का कोई निश्चित मत छिपा होता है, उसकी अपनी बात छिपी होती है।

'सोमनाथ' में परमनिष्ठवान ब्राह्मण से उत्पन्न, वेद आदि ग्रंथों में शिथिल-दीक्षित, भगवान सोमनाथ के सान्निध्य में रहने वाले देवा का इतना पतन किस कारण हुआ कि वह फतह मुहम्मद बन जाता है और वह सोमनाथ के भगवा ध्वज को फाड़कर उस पर इस्लाम का हरा झंडा फहराता है। कहां गये ब्राह्मण कुल में पैदा होने के संस्कार? कहां गया वह धार्मिक वातावरण जिसमें देवा को वेद, व्याकरण, ज्योतिष के मार्ग पर लगाया? नो इमका उत्तर हमें तत्कालीन तर्ण-व्यवस्था तथा ब्राह्मणों की धर्म की उत्प्रेक्षा से दिखाई पड़ता है। इतिहास साक्ष्य है कि भारतवर्ष में हिंदू समाज की जटिलता ने पारस्परिक वैभक्त्य को अत्यंत उग्र रूप दिया। उस समय ब्राह्मणों के शब्दों पर इतने अन्यायपूर्ण होने में कि उनका मुख भोट खाकर तड़फड़ने

लगाता था, उनकी रंग-रंग में अपमान का विष ब्याप्त हो जाता था और वे चोट खाये भाग की भाँति डमरु की ताक में रहते थे। इसी चोट ने देवा को फतह मुहम्मद बना दिया और सोमनाथ के भगवा ध्वज को फाड़कर उस पर महमूद का हरा झंडा फहराने पर भी संभवतः उसकी अंतर्जाला का शमन नहीं हो सका था। यह शास्त्री जी का विशिष्ट उद्देश्य है।

दुर्दात, बर्बर, डाकू गुणास्पद एवं रक्षकों कृत्तों का महमूद एक कृष्ण चौर के सामने झुकता ही नहीं अपितु उसका दाह-संस्कार भी हिंदू रीति से करवाता है। एक स्त्री चौला के लिए अपना सर्वस्व यहाँ तक कि ईमान, धर्म भी छोड़ने को तैयार हो जाता है। बाद में यह जान लेने पर भी कि यह वह स्त्री नहीं है जिसके लिए उसने यह सब कुछ किया, वह अपनी पराजय से झल्लाता नहीं अपितु संकट में मदद करने वाली शोभना को ही खोकर कर लेता है। अब वह दुर्दात, बर्बर, डाकू नहीं रहता, वह फिर मानव बन गया है। चतुरसेन जी ने महमूद को कोमल, भावुक एवं अतुर प्रेमी के रूप में दिखाकर मानववादी तत्व की दर्शन कराए हैं।

चतुरसेन शास्त्री जी ने गंधीवाद एवं आर्य समाजी भावना का अपनी रचनाओं में प्रतिनिधित्व भी किया है। 'सोमनाथ' की शोभना यह ब्राम्हण-विश्व वैभक्त्य के नियमों की नहीं मानती थी। सब भूँहार करने थी। 'देवा शूद्र था, यह जानते हुए भी वह उसे पेम करती थी।' यह गंधीवाद का प्रभाव है। विश्व-विवाद के प्रति जागृत करना आर्य समाज का प्रभाव है, यह समाज के उन लोगों को एक नेतावनी है जो विश्व विवाद का विरोध करते हैं।

'साह्यादि की चट्टानों' में उपन्यासकार ने जूट के शत्रुओं की गतिविधियों का आभास करा दिया है। तानाजो की मूर्तित करके पाँच से चवन सैनिक उनकी बहन का अपहरण करके ले गये। 'महाराज ने तब चलाया। एक बार उन्होंने अपने सिंह के समान उस सिंह शालतेर के प्रकार से चले और देवा - दूरी तक जाकर बाध, दो-चार लगे और रक्त की धार।' इसके बाद हमें तत्कालीन राजनीतिक परिस्थिति का आभास होता है। महाराज का लेख समाज, आध्यात्मिक रूप के जो

उन्के हृदय की ज्वाला का प्रदर्शन करता है। इस परिकल्पना का लेखक का उद्देश्य यही है कि यवनों की राक्षसी-वृत्ति और शिवाजी महाराज के प्रतिरोध की झोंकी प्रस्तुत की जाए। उपन्यास में प्रवेश करते ही पाठक इस प्रभाव से आवृत होकर आगे बढ़ता है।

पूना जिले का यह पश्चिमी भाग जो सहयाद्रि पर्वत श्रृंखला की तलहटी में घने जंगलो के किनारे-किनारे दूर तक चला गया था, मावल कहलाता था। यहाँ मावले किसान रहते थे जो बड़े परिश्रमी और साहसी थे। शिवाजी महाराज ने उन्हीं मावले तरूणों को चुनकर एक छोटी सी टोली बनाई और उनके साथ सहयाद्रि की चोटियों, घाटियों और नदी किनारे जंगलो में चक्कर काटना आरंभ किया, जिससे उनका दैनिक जीवन कठोर और सहिष्णु हो गया। धर्म भावना के साथ चरित्र की दृढ़ता ने उनमें स्वातंत्र्य प्रेम की स्थापना की और उनके मन में विदेशियों के हाथ से महाराष्ट्र का उद्धार करने की भावना पनपती गई।¹⁴ इन्हीं सब बातों की पुष्टि लेखक ने अपनी कश्ति में की है।

'आलमगीर' उपन्यास में लेखक ने मुस्लिम भावना का दर्शन कराया है। शाहजहाँ की बीमारी की खबर मिलते ही चारों भाई मुगल तख्त पर इस प्रकार झपटे जैसे चील भरे हुए पशु पर झपटती है। चारों भाईयों में भयंकर युद्ध हुए। इनमें भाग्यशाली निकला औरंगजेब जो बूढ़े बाप को कैद करने में सफल उतरा, जिसने अपने तिनो सहोदरों को मौत के घाट उतार दिया, जिसने अपने पुत्र को भी जीवित नहीं छोड़ा, जिसने अपने भोले-भाले भतीजे का भी प्राणांत कर दिया। इस खून की जब अपने खून के प्रति ऐसी अमानुषी वृत्ति रही है तो दूसरों के खून के प्रति कैसी भावना रही होगी, इसका अनुमान लगाया जा सकता है।

मुगलों की काम-पिपासा कितनी बढ़ी हुई थी इसका अनुमान शाहजहाँ की इस बात से लगाया जा सकता है कि उसके हरम में सहस्रों स्त्रियाँ रहती थीं। इसके अतिरिक्त अपने अमीर उमरावों की स्त्रियों से उसका अवैध संबंध था। इस पर भी वह मौना बाजार लगवाता था और सारे देश के अधिकारियों से सुंदरियाँ मंगाता था। शास्त्री जी के इस उपन्यास से नारी-प्रणय

के अधिक दर्शन होते हैं।

'साहित्य की भाँति उपन्यास का भी महत्वपूर्ण उद्देश्य जीवन की व्याख्या होता है।¹⁵ उपन्यास के द्वारा मनोरंजन होना भी उसका एक अनिवार्य लक्ष्य माना जाता है किंतु उसके साथ ही उसमें जीवन के विभिन्न पहलुओं पर भी दृष्टिपात किया जाता है। वस्तुतः उपन्यास एक ऐसा साहित्यांग है जिसमें जीवन की अभिव्यंजना अन्य साहित्यांगों की अपेक्षा अधिक मात्रा में हो सकती है।¹⁶ ऐतिहासिक उपन्यास का उद्देश्य किसी भी युग की वास्तविकता को समझ लेना ही सच्चा ऐतिहासिक यथार्थ कहा जा सकता है।¹⁷ चतुरसेन शास्त्री जी ने तो देशकाल के अनुरूप अति कुशलता से युग का प्रतिबिंब उपस्थित किया है जिसके आधार पर तत्कालीन युग की विभिन्न प्रवृत्तियों का हमें मनोरंजन के साथ-साथ ज्ञान भी हो सके।

'पूर्णाहुति' उपन्यास के संदर्भ में शास्त्री जी ने स्वयं लिख है कि "पाठक इस छोटी सी पुस्तक को ऐतिहासिक भावना से नहीं तत्कालीन राजपूतों के रेखाचित्र की भाँति देखें और इसका रसास्वादन करें।"¹⁸ इस दृष्टि से विचार करें तो विदित होता है कि लेखक का यह उद्देश्य उसके संपूर्ण उपन्यास में स्थल-स्थल पर स्वतः ही अभिव्यक्त होता चलता है। इस उपन्यास के द्वारा तत्कालीन राजपूत राजाओं की राजनीतिक, सामाजिक तथा धार्मिक सभी प्रवृत्तियों का बोध होता है। उनकी युद्ध प्रियता, वीरता, आन पर मर मिटने की प्रवृत्ति, स्वयंवर प्रथा, वीरत्व एवं श्रृंगारत्व की मनोवृत्ति, धर्मपरायणता, पारस्परिक, वैमनस्य, संगठन का अभाव आदि सभी गुण एवं दोषों की स्थितियों का आभास हो जाता है। लेखक ने अपनी कुशलता से बड़े स्पष्ट रूप से इन्हें दिखाने का प्रयास किया है।

'वैशाली की नगरवधू' के प्रवचन में ही शास्त्री जी लिखते हैं—"यह सत्य है कि यह उपन्यास है। परंतु इससे अधिक सत्य यह है कि यह एक गंभीर रहस्यपूर्ण संकेत है, जो उस काले पर्दे के प्रति है जिसकी ओट में आर्यों के धर्म, साहित्य, राजसत्ता और संस्कृति की पराजय और मिश्रित जातियों की प्रगतिशील संस्कृति की विजय सहस्रत्रुदियों से छिपी हुई है, जिसे संभवतः किसी इतिहासकार ने आँख

उगाड़कर देखा नहीं है।¹⁰

हिस्ट्री रिपोर्टस इटसेल्फ—इतिहास बार—बार मानव को चेनावनी देता है कि इन घटनाओं से कुछ सीखो—पर शायद मानव ने आज तक इतिहास की सीख नहीं मानी महमूद गजनवी की सेना ने हमारे घर में ही घुसकर हमारी लाज लूटी, बलात्कार और भयकर रक्तपात को लोभहर्षक विभीषिकाओं ने भारत भूमि को आक्रांत किया। लेकिन इस ज्वलंत उदाहरण से भारतवासियों के कान पर जूँ तक नहीं रेंगी और आधुनिक काल तक (पाकिस्तान बनने तक) आमीर के इतिहास की पुनरावृत्ति न जाने कितनी बार हुई पर हम इतिहास के उपदेश से अपने को लाभान्वित नहीं कर सके।

आचार्य चतुरसेन जी ने अपनी रचनाओं में विशुद्ध मानववादी दृष्टिकोण अपनाया है। वे कहते हैं, 'मैं मानववादी भी तो हूँ, मनुष्य को मैं दुनिया की सबसे बड़ी इकाई समझता हूँ। मैं मनुष्य का पुजारी हूँ और मनुष्य मेरा देवता है। पर 'मनुष्य' 'मानवता' नहीं। मानवता का मैं पुजारी नहीं.... मैं केवल मनुष्य का पुजारी हूँ। वह मनुष्य जो वृणित, पापी, अपराधी, खूनी, डाकू, हत्यारा, लूटेरा, कोढ़ी, व्यभिचारी, गंदे रोगों से आक्रांत, मलमूत्र से लथपथ या पागल है—वह मेरा देवता है।'¹¹ यह उद्धरण आचार्य श्री के उद्देश्य की कुंजी है। समस्या का समाधान इस कुंजी से हो जाता है।

निष्कर्ष —

'नहुष' में मैथिलीशरण गुप्त जी ने एक बड़ी महत्वपूर्ण बात कही है—'देव सदा देव तथा दनुज दनुज है, जा सकते किंतु दोनों ओर मनुज है।'¹² देवता तो सदा देवता हैं, राक्षस सदा ही राक्षस हैं, दोनों में कोई विशेष बात नहीं विशेष बात तो मनुष्य में है, जो देवता भी बन सकता है और राक्षस भी। मनुष्य का इन दोनों छोरों को छुना निर्भर करता तब वह प्रतिक्रियान्वित हो जाता है और वह देवत्व अथवा राक्षसत्व की ओर अग्रसर हो उठता है। अब प्रश्न उठता है कि क्या हम इन्हें गड्ढे में ही पड़ा हुआ मान लें अथवा इस बात की आशा रखें कि ये इस नरकीय कुंड से निकलकर नहा धोकर, निर्मल होकर हमारे सामने आएँ। ऐसे

गड्ढे में गिरे हुए, मलमूत्र कीचड़ में गिरे हुए उन पात्रों को नहला—धुलाकर शास्त्री जी ने मानववादी तत्व के दर्शन कराए हैं।

संदर्भ सूची :

- १) सोमनाथ—आ. चतुरसेन, पृ. २८५
- २) सोमनाथ—आ. चतुरसेन, पृ. २८७
- ३) सहयाद्रि की चट्टानें—आ. चतुरसेन, पृ. ०७
- ४) सहयाद्रि की चट्टानें—आ. चतुरसेन, पृ. १६
- ५) साहित्यालोचन—डॉ. श्यामसुंदरदास, पृ. २१४
- ६) आलोचना और उसके सिद्धांत—डॉ. सोमनाथ गुप्त पृ. १६४
- ७) हिंदी उपन्यास और यथार्थवाद— डॉ. त्रिभुवन सिंह, पृ. १४१
- ८) पूर्णाहृति—आ. चतुरसेन, 'दो शब्द'
- ९) वैशाली की नगरवधु—आ. चतुरसेन, पृ. ०५
- १०) सोमनाथ—आ. चतुरसेन, आधार पृ. ३५८
- ११) नहुष—मैथिलीशरण गुप्त, पृ. ११

ॐॐॐ

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षण संस्थेचे विद्वत्संगणित

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Refereed Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष अकरावे : अंक एकोणतिसावा । जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

महाराष्ट्र शासन आदर्श शिक्षण संस्था पुरस्कार प्राप्त
श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर संचलित

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

Reaccredited By NAAC Grade 'A+'

१९९० नंतरची मराठी कादंबरी

अंतरंग

संपादकीय...

१. खांदेपालटाचा काळ	प्रा. गुंडोपंत पाटील २
२. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी विचार	अनिल गवळी ७
३. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कामगार वर्गाचे चित्रण	डॉ. नीता र. तोरणे १३
४. नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील कृषीजीवन	डॉ. मोहन लोंढे २२
५. दलित कादंबरीतील स्त्रीव्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	डॉ. अशोक शिंदे ३१
६. जागतिकीकरण आणि १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	डॉ. सुनिता गोरख रोकडे ३८
७. स्त्रीलिखित मराठी कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	प्रा. डॉ. शिवाजी महादेव होडगे ४४
८. १९९० नंतरची मराठी कादंबरी	डॉ. नीला गिरीश जोशी ४९
९. १९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील विस्थापितांचे चित्रण	प्रा. बापूराव पांडुरंग खडके ५६
१०. १९९० नंतरच्या मराठी लेखिकांच्या कादंबरीतील अविष्कारतंत्र	प्रा. अविनाश भोरे ६३
११. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा मनोवैज्ञानिक अभ्यास	प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार ७१
१२. नवदोत्तरी ऐतिहासिक कादंबरीतील कर्तृत्ववान स्त्रियांचे चित्रण	सौ. आण्णेशा सचिन कुंभार ७७
१३. १९९० नंतरच्या कादंबरीतील पर्यावरणीय संवेदन	डॉ. विजया प्रशांत पवार ८२
१४. नव्वदोत्तर मराठी लघुकादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. अरुण शिंदे ८७
१५. १९९० नंतरची मराठी विज्ञान कादंबरी	प्रा. गुंडोपंत पाटील ९३
१६. १९९० नंतरची मराठी ग्रामीण कादंबरीतील बदललेले समाज जीवन	प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार ९९
१७. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन	डॉ. शहाजी ज.पाटील १०६
१८. चरित्रात्मक कादंबरी संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. शिर्वालिंग मेनकुदळे ११०
१९. १९९० नंतरची मुस्लीम लेखकांची मराठी कादंबरी	प्रो.डॉ.रमेश पांडुरंग पोळ ११५
२०. '१९९० नंतरच्या स्त्रियांच्या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणीवा'	डॉ. आर. के. शानेदिवाण ११९
२१. जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	डॉ. प्राजक्ता प्रल्हादराव निकम १२६
२२. नव्वदोत्तरी भिन्न भाषिक कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. श्रीमती नंदा नामदेव मोळे १३१
२३. नव्वदोत्तरी आदिवासी साहित्यातील नायकप्रधान कादंबरी	प्रा. जयश्री सुरेश बाबर १३७
२४. मराठी ग्रामीण कादंबरीवरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव	डॉ. कृष्णा महादू भवारी १४२
२५. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी	श्री. लक्ष्मण धुंदा उमवणे १४७
२६. नव्वदोत्तरी महानगरीय मराठी कादंबरी	प्रा. बाळासो आण्णा सुतार १५२
२७. नव्वदोत्तरी मराठी ई - कादंबरीची बदलती डिजिटल दुनिया	डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे १५९
२८. नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि आशय.	डॉ. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे १६४
२९. नव्वदोत्तरी कादंबरीतील स्त्रीवाद :	श्री. रविंद्र भगवान पाटील १७०

नव्वदोत्तर मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि आशय

श्री. रविंद्र भगवान पाटील

पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठेमहांकाळ, जि. सांगली.

- उद्दिष्टे :**
- १) १९९० नंतरच्या कादंबरीचे स्वरूप समजेल.
  - २) कादंबरीच्या संरचनेत झालेला बदल लक्षात येईल.
  - ३) १९९० नंतरच्या कादंबरीचा आशय समजेल.
  - ४) १९९० नंतर लेखन करणाऱ्या कादंबरीकारांची ओळख होईल.

गृहितके :

- १) १९९० नंतरचे सांस्कृतिक पर्यावरण अत्यंत व्यामिश्र आहे ते झपाट्याने बदलत आहे.
- २) १९९० नंतरच्या काळात भांडवलवादी लोकशाही ही जगातील सर्वात प्रभावशाली विचारसरणी बनत गेल्याचे दिसते.
- ३) जागतिकीकरण हे केवळ आर्थिक नाही तर राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक सुध्दा आहे.
- ४) औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण गतिमान होऊन खेडी आणि शेती समूह प्रभावहीन होत आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी साहित्याचा सामाजिक दृष्टीने अभ्यास, आणि वर्णनात्मक अभ्यास पद्धतीचा वापर केला आहे.

प्रस्तावना :

मराठीत विविध वाङ्मयप्रकार आहेत त्यातील 'कादंबरी' हा वाङ्मयप्रकार अगदी अलिकडच्या काळात म्हणजेच दिडशे वर्षांच्या आधी आठराव्या शतकात जन्माला आला आहे. कादंबरीच्या उगमाच्या बाबतीत भालचंद्र नेमाडे यांनी महत्वाचा विचार मांडला तो म्हणजे 'कादंबरीच्या उगमाचा आणि मूळ स्वरूपाचा प्रश्न आपणास देशोदेशींच्या प्राचीन कथन परंपरेकडे घेऊन जातो.' म्हणजेच 'कथनात्मक' या साहित्याच्या मूलभूत प्रवृत्तीत 'कादंबरी' हा प्रकार मोडतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीचे स्वरूप आणि आशयाचा आढावा घेण्यात येणार आहे तत्पूर्वी 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराच्या काही व्याख्या पहाणे क्रमप्राप्त ठरते.

कादंबरीच्या काही व्याख्या :

१) **भालचंद्र नेमाडे :-** कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसुत्राचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे प्रसंग अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे झुकलेली आहेत, अशी साहित्यकृती असते.^१ भालचंद्र नेमाडे यांची ही व्याख्या कादंबरीची व्यापकता स्पष्ट करते.

२) **रा.ग.जाधव :** कथानक, चित्रण, लेखकाचा दृष्टीकोन व त्यांना अनुरूप अशी निवेदनतंत्रे, वर्णने, वातावरणनिर्मिती, शैली इत्यादी घटकांना गद्यात विस्तृतपणे संघटित केलेले

वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी.^२

वरील दोन्ही व्याख्यावरून असे स्पष्ट होते की, कादंबरीत मानवी जीवनाचे सर्वांग येते त्याच प्रमाणे समाजजीवनाचे प्रतिबींब त्यात असते. त्यामुळेच कादंबरी हा वैविध्याने असा वाङ्मयप्रकार ठरतो. कादंबरी हे कथात्म गद्याचे दीर्घ रूप असते. यात कथन निवेदनास महत्त्व दिले जाते. घटना, वातावरण निर्मिती, व्यक्तिचित्रण अशा घटकांमधून सती मानवी जीवनातील विविध स्तरांचे व्यामिश्र दर्शन घडविते. कादंबरी ही लेखकाच्या एकात्मरूप धारण करते. कादंबरीकार आपल्या अनुभवातून वास्तववादी कादंबरी सादर असतो म्हणजेच कादंबरीतून सातत्याने वास्तवाचा विचार केला जातो. इंग्रजीच्या प्रभावात कथा-कादंबऱ्यांचे लेखन सुरू झाल्यानंतर कथाबाह्य, प्रत्यक्षातला, भोवतालच्या वास्तवाने असलेला वाचक कथनरूपाच्या संरचनेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरू लागला. त्याला अवाहन व आजवर काटेकोर असलेल्या कल्पिताच्या सीमारेषा अनिश्चित, संदिग्ध, पुसट केल्या जाऊ कथनरूपातील कल्पिताच्या अधिराज्याला हा फार मोठा शह होता ही प्रक्रिया केवळ प्रतिरूपण करणाऱ्या कादंबऱ्यांमध्येच नव्हे, तर अगदी प्रारंभीच्या मुक्तामाला, मंजुघोषा, यासरख्या अद्भुतरम्य व कल्पनारंजित कादंबऱ्यांमध्येही घडताना आढळते.^३

१९९० नंतरच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप :

आधुनिक जगाच्या बदललेल्या स्वरूपाचा आणि कादंबरीचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध कारण आज समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरातील लेखक कादंबरी लिहित असल्याने जीवनक्षेत्रे कादंबरीच्या संरचनेत आलेली दिसतात १९९० नंतरचा काळ हा खऱ्या जागतिकीकरणाचा अंमल सुरू झालेला काळ आहे. औद्योगिकीकरण आणि सेवाक्षेत्रे झापाट्याने होत आहे. नागरीकरण गतिमान होऊन खेडी आणि शेतीसमूह प्रभावहीन होणारे आहे. राजकारणात गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि धर्म व जात यांचा प्रादुर्भाव वाढला आणि आर्थिक धोरणाने या काळातील समाजजीवनातील सांस्कृतिक जीवनव्यवहार प्रभावित आणि जागतिकीकरणाच्या या काळात भांडवलशाहीचे दुरगामी परिणाम समाजजीवनावर झापाट्याने एकविसाव्या शतकातील नवभांडवली जगाने आणलेली संस्कृती इथल्या समाजव्यवस्थेत पाहते हे भांडवलशाही जग आणि त्यातून आकारणाऱ्या संस्कृतीचे मूल्यभान हाच या काळाचा गाभाभूत विषय राहिले आहे. १९९० नंतर मराठी कादंबरीचा विस्तार आणि खोल वाढलेली जाणवते कृषीसंस्कृतीशी असलेले नाते, निसर्गाशी असलेले नाते, कष्टमयता रुढी-परंपरा, श्रद्धा, शिक्षणाची ओढ यातही दिसत असली तरी शासन संस्था, लोकशाही कादंबरीने संशयाने पाहिले आहे. गावगाडा नष्ट झाल्याचे दुःख, शेती व्यवसायाची झालेले नोकशाही, व्यापाऱ्यांनी केलेली लुट, प्रतिकूल निसर्ग, दुष्काळ, औद्योगिकीकरणाचा शेती व झालेला परिणाम या कादंबरीमधून व्यक्त झाले आहे. ग्रामीण राजकारणाचे जातीवादाचे या कादंबरीमधून आलेले आहे. या बरोबरच भाषा आणि संस्कृतीचा न्हास या काळात कादंबरीतून व्यक्त होताना दिसतो

१९९० नंतरच्या कादंबऱ्यातील आशय :

या अनुषंगाने काही निवडक कादंबऱ्यांचा आढावा घेता येईल, सदानंद देशमुख 'तहान' या कादंबरीतून पाण्याची भीषण टंचाई व त्यामुळे निर्माण झालेले प्रश्न प्रकट झाले

तोच प्रश्न रविंद्र शोभणे यांच्या 'पांढर' या कादंबरीत दिसून येतो. सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीमधून शेती व्यवसायाचे अर्थकारण प्रकट करून जागतिकीकरणाचा परिणाम अभिव्यक्त झाला आहे. कर्जबाजारीपणा बेरोजगारी तरुणांची दिशाहीनता याचा वेध 'बारोमास' मधून घेतला आहे. 'झाडाझडती' मधून विश्वास पाटील यांनी धरणप्रस्तांच्या गावहीन होण्याचा प्रवास उलगडला आहे. तो अस्वस्थ करणारा आहे. रंगनाथ पठारे यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीमध्ये समाजवास्तवातील सांस्कृतिक व्यामिश्रता पकडताना त्यामधील विसंगतीसह उपरोधिक पध्दतीने मुल्यात्मकतेचे काम झाले याचे वास्तवपूर्ण चित्र रेखाटले जाते. राजन गवस यांच्या कादंबऱ्यामध्ये कृषिजनसंस्कृतीचे दिग्दर्शन होते. शेतीच्या गरजेतून येणारी समूह संस्कृतीची घडण राजन गवस यांच्या कादंबऱ्यांतून येते. 'ब बळीचा' (२०१३) मध्ये कृषिसमूहाची जाणीव केंद्रवर्ती राहते तर 'तणकट' मधून गाव आणि गावकुसाबाहेरील जीवन यातील ताण-तणाव क्रिया प्रतिक्रिया आणि राजकारणांमुळे दलित समाज व सर्वाण समाज यांच्यात होणारा संघर्ष कादंबरीत उभा केला आहे. नंदा खरे यांच्या 'उद्या' (२०१५) या कादंबरीमध्ये जागतिकीकरणाने प्रभावित मानवी जगण्याचा जोरकस आविष्कार दिसतो. त्यांच्या 'अंताजीची बखर' (१९९०) ही कादंबरी नागपूरकर भोसल्यांचा इतिहास रेखाटते, 'एका लेखकाचे तीन संदर्भ' (२०१३) ही अवधूत डोंगरे यांची महत्वाची कादंबरी आहे. मानवी नातेसंबंध कोणत्या टप्प्यावर पोहचले आहेत आणि त्या संबंधातील अपरिहार्यता यातून वर्तमान जगण्याचे संदर्भ उलगडणारी ही लक्षणीय कादंबरी आहे. सिताराम सावंत यांची 'देशोधडी' (२०१०) ही खेड्यातील नव्या पिढीच्या विशेषतः शिक्षित पिढीचे शहराकडे होणारे स्थलांतर विस्थापनाचा विषय हाताळते.

प्रवीण बांदेकर यांच्या 'चाळेगत' (२००८) आणि 'उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या' (२०१६) ह्या काळातील महत्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. नवभांडवली जगात धर्माला अनुसरणारे राजकारण हाताशी धरून कोकणच्या भूमीतला समाजवाद कसा संपवला आणि आपली जैवसंसाधने ओरबडण्याची, लुटीची प्रक्रिया कशी चालू ठेवली याचे भेदक चित्रण 'चाळेगत' मध्ये येते. तर 'उजव्या सोंडेच्या बाहुल्या' ही कादंबरी भारतीय समाजवास्तवात सम काळात दिसणाऱ्या धार्मिक संस्थांबद्दल तसेच त्यांच्या कारवायांबद्दल पध्दतशीर चालवलेल्या धर्मांध मूलतत्त्ववादी प्रचाराबद्दल उघडपणे बोलते.^४ आनंद विंगकर यांची 'आवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या मध्ये शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेची गोष्ट सांगितली आहे.

नामदेव माळी 'छावणी' या कादंबरी मधून चारा छावणीच्या निमित्ताने मानवी वर्तनाचा वेध घेतला गेला आहे. 'खरडछाटणी' या कादंबरीत द्राक्षबागायतदारांची व्यथा मांडली आहे. शंकर सखाराम 'एसईझेड' मधून रायगडमध्ये आलेल्या एसईझेड (सेझ)च्या विरुद्ध उभा राहिलेला संघर्षाचे, लढ्याचे चित्रण या कादंबरीत केले आहे. रमेश इंगळे - उत्रादकर यांच्या 'निशाणी डावा अंगठा' (२००५) आणि 'सर्व प्रश्न अनिवार्य' (२०११) या कादंबऱ्यातून शिक्षणातील मूल्यन्हासाचे वेग-वेगळे संस्कृतिभान येते. निशाणी डावा अंगठा' मध्ये. साक्षरता अभियान काय किंवा कोणतीही सरकारी योजना काय? यांना कागदपत्रांचेच रूप येताना आपण पाहतो. आपले सरकार आणि सरकारी योजना कागदपत्रावरच चालले आहे, ज्यांच्यासाठी योजना आहेत त्यांच्याशी नियोजनकर्त्यांचा काडीमात्र संबंध नसतो.^५ असे या कादंबरीत दाखवले आहे. कृष्णात खोत यांच्या 'गावठाण' (२००५), 'रौंदाळा' (२००८), 'झडझिंबड' (२०१२), आणि 'धळमाती' (२०१८) या कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत शेती समूहाचे परिसर सापेक्ष संस्कृतिभान हे ज्या कादंबरीलेखनाचे महत्वाचे

वैशिष्ट्य आहे. जी.के. ऐनापुरे यांच्या 'रिबोट' (२००८) या कादंबरीतून मुंबईतील गिरणगावच्या जीवनाचे त्यांच्या पडझडीच्या आरंभ काळातील परिस्थितीचे दर्शन होते. त्यांच्या 'अधुरा' (२००६), अभिसरण (२००२) या कादंबऱ्याही वास्तवचित्रण करणाऱ्या आहेत. ल.सि.जाधव यांच्या 'सुभ आणि पीळ' (२०१४) या कादंबरीमध्ये मातांग समाजाचे संस्कृतीव्यवहार चित्रित केले आहेत. भालचंद्र नेमाडे यांची 'हिंदू: जगण्याची समृद्ध अडगळ' (२०१०) या काळात विशेष चर्चेत राहिलेली ही महत्वाची कादंबरी आहे. तिच्यातील अनेक अवाजीपणामुळे तिचे आवाहकत्व कायम आहे. समूह-संस्कृतीचा व्यापक पट कवेत घेण्यातून महाकाव्यसदृश मूळरूपाकडे कादंबरी पुन्हा प्रवेशित झाली आहे^६

संजय सोनवणी '.... आणि पानिपत', आनंत विनायक जातेगावकर 'अस्वस्थ वर्तमान' या ऐतिहासिक कादंबऱ्या नव्या परिमाणातून आकारल्या आहेत. महादेव मोरे यांच्या 'झोंबड' या कादंबरीत विडी कामगारांचे जग त्यांनी साकारले आहे. 'वर्तमान काळात शोषणाचे संदर्भ बदलले पण, शोषण कोणत्याना कोणत्या मार्गाने सुरूच आहे. त्यामुळे भांडवलदार वर्ग आणि श्रमिक यामधील दरी कायम आहे. यामध्येच कामगारवर्ग चिरडला जातो आहे. मराठी कादंबरीमध्ये कामगार वर्गाचे चित्रण करणाऱ्या काही कादंबऱ्या आहेत. त्यात झोंबड (१९९०), राघववेळ (१९९६), अंधाराचे वारसदार (२००१), पाणधूई (२००४), धुराळा (२००५), अधुरा (२००६), आडगर (२००६), कोयता (२००८), रिबोट (२००८), विसकट (२००९) इत्यादी महत्वाच्या कादंबऱ्या आहेत.७. तर राजन खान यांनी नव्या विषयाचा शोध घेऊन त्यांनी कादंबरीलेखन केले मुस्लिम समाजातील व्यक्ती त्यांच्या कादंबरीत येतात पण या सिमारेषा त्यांनी पाळल्या नाहीत माणसाचे जगणे, त्यांच्या नाते संबंधाचा वेध घेणे हे त्यांच्या 'रस-अनौरस' या कादंबरीत येते. अशोक पवा चित्रण करतात. तर माधव सरकुंडे यांच्या कादंबरीतून अंधजमातीचे होणारे शोषण आले आहे. सरदार जाधव यांच्या 'कोयता' या कादंबरीतून ऊसतोड कामगारांच्या व्यथा आल्या आहेत. शेषराव माहिते. 'असं जगण तोलाचं' मधून शेतकऱ्यांच्या तीन पिढ्यांचा इतिहास आला आहे मोहन पाटील 'बस्तान' मधून शेती पुर्वीसारखी फायद्याची राहिली नसून शेती करून जो फायदा होत नाही तो फायदा शेतीची प्लॉटिंग करून होतो. हा विषय मांडला आहे. भारत काळे 'ऐसे कुणबी भूपाळ' (२००१) मधून एकत्र कुटुंब पद्धतीच्या न्हासाचे चित्रण आले आहे. नामदेव कांबळे यांनी 'सेलसाडा' या कादंबरीमधून यंत्रयुगामुळे बलूतेदारांच्या जीवनावर झालेला परिणाम चित्रित केला आहे. महेंद्र कदम यांच्या 'धुळपावल' या कादंबरीत गावातील सरपंच पद मिळविण्यासाठी सत्ताधारी कोणकोणते डावपेच लढतात १९९०ची 'फेसाटी' यात नाथा गोरे हा या कादंबरीचा नायक सांगली-जत परिसरातील धनगर समुहातील हा तरुण त्याच्या बालपणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंतचा प्रवास या कादंबरीत रेखाटला आहे. शेतीला जोडधंदा म्हणून पशुपालन करून उदरनिर्वाह करणारा कष्टकरी समूह सर्वत्र आढळतो पशुपालन करणाऱ्या समूहाची स्वतःची एक स्वतंत्र जीवन संस्कृती पहावयास मिळते नायकाची जडणघडण या पशुपालक कुटुंबात झाली आहे. त्याच्या कुटुंबाच्या आणि एकूणच कृषीजन समूहाच्या वाट्याला येणारे दुःख-दारिद्र्य यांचे वास्तव चित्र या कादंबरीतून दृष्टीस पडते.

१९९८ साली प्रकाशित झालेली श्री. अनिल दामले यांची 'गौतमची गोष्ट' ही कादंबरी 'बुद्धी, तर्क व आपला भावानुभव यांना प्रमाण मानून जगणाऱ्या आधुनिक मानवाची कैफियत मांडते यंत्रयुगाने भौरि मुखाची सुबत्ता वाढवली, जीवनाला गतिमानता आली, पण त्यातून नकळतपणे

माणूस यंत्र बनला आपण यंत्र बनत आहोत याची जाणीव होणे व यंत्र न बनण्या धडपडत राहणे यातील जीवघेण्या तान-तणावाची ही कथा आहे. ८ किरण गुरव यांची 'जुगाड' ही पहिलीच कादंबरी (२०१८) यात अभियांत्रिकी शिक्षणाचे पेव फुटल्यानंतर जो तो हेच शिक्षण घेऊन जेव्हा बाहेरच्या जगामध्ये प्रवेश करतो आणि मग स्वप्नांचा पाठलाग करताना असणारी जीवघेणी स्पर्धा, त्यातून होणारी धुसमट सहन करत करत बेकारीच्या खाईमध्ये होरपळून जाणारी एक पिढी यांचे वर्णन किरण गुरव यांनी या कादंबरीमध्ये केले आहे. दिलीप भवसार यांची 'गोबाड' (१९९९), जिता (२००५), प्रतिभा इंगोले यांची 'बुढाई' (१९९९), पार्ट टाईम (२००२), मधु सावंत यांची 'राहु-केतु' (१९९९), भारत काळे यांची 'ऐजे कुणबी भूपाळ' (२००१), दिवाकर दाभाडे यांची 'गयपात' (२००५) इत्यादी कादंबऱ्यातून ग्रामव्यवस्थेतील बदल, बारा बलुत्यांच्या व्यवसायाची पडझड, शहरी संस्कारातून बदललेले खेडे, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, सहकार क्षेत्रातील भ्रष्टाचार अशा अंगाने समकालीन वास्तव मांडण्यात आले आहे.

नव्वदोत्तर काळातील स्त्रियांचे कादंबरीलेखन महत्वाचे आहे. आशा बगे यांचे 'त्रिदल' (१९९४), कुरुक्षेत्र (१९९६), 'सेतू' (२०००), भूमी (२००६) हे कादंबरी लेखन प्रकाशित झाले आहे. तर गौरी देशपांडे यांच्या 'गोफ' (१९९९), 'उत्खनन' (२००२) या दोन कादंबऱ्या या काळात प्रकाशित झाल्या आहेत. शांता गोखले 'रीटा वेलीणकर' (१९९०) आणि 'त्या वर्षी' (२००८). सानिया 'स्थलांतर' (१९९४), 'आवर्तन' (१९९६), या बरोबरच कविता महाजन, मेधा पेंढे, नजुबाई गावित, यांच्या 'आदोर' (१९९५), 'तृष्णा' (१९९९), प्रतिभा इंगोले यांची 'बुढाई' (१९९९) या वेगळ्या प्रकारच्या कादंबऱ्या आहेत. ९

बदलत्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीमुळे कुटुंबसंस्था उद्ध्वस्त होण्याच्या या काळात स्त्रियांच्या कादंबरीलेखनात एकत्रीत कुटुंब इथपर्यंतचा प्रवास दाखवला आहे. त्याबरोबरच भारतीय संस्कृतीत समाजमान्यतेच्या अंगाने विचार करता मातृत्व, आई आणि मूल यांच्यातील बदललेले संदर्भ स्त्रियांच्या कादंबरी लेखनात दिसतात ज्याला आपल्या भारतीय संस्कृतीने उदात्त केलेले आईचे नाते यालाही तडा जाताना दाखविले आहे, कविता महाजन यांच्या 'ब्र' (२००५) आणि 'भिन्न' (२००७) या कादंबऱ्या वास्तववादी वाटत असल्या तरी या मधील स्त्रीजीवनदर्शनाचा पैस व्यापक आहे. महानगरीय, ग्रामीण, आदिवासी अशा विभिन्न भू-सांस्कृतिक पर्यावरणातील स्त्रियांचे जगणे, त्यांचा सामाजिक राजकीय अवकाश कवेत घेत चित्रित केले आहे. स्त्रियांच्या कादंबऱ्यांचा एकत्रित विचार करता भारतीय संस्कृतिवास्तवात गेल्या पंचवीस वर्षांच्या काळात स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाचे सामाजिक - सांस्कृतिक स्थिरीकरण स्त्रीच्या संदर्भात कसे बदलत गेले याचे वास्तवपूर्ण चित्रण या कादंबऱ्यांनी केले आहे.

रंजनवादी कादंबरी लेखनात या काळात स्त्रियांचे कादंबरी लेखन विशेष लोकप्रिय असल्याचे दिसते, यामध्ये सुमती क्षेत्रमांडे 'बाभळीचे काटे' (१९९८), नयना आचार्य 'एक तत्व जन्म' (१९९४), 'पांढरे उखळ' (१९९५), शैलजा राजे 'आसवांची पालखी' (१९९०), 'कृतज्ञ रेघोट्या' (१९९९), 'पहाट' (१९९०), शंकुतला गोगटे 'घुमसट' (१९९०), सुत्रधार (१९९४), 'भरतीची लाट' (१९९४) याबरोबरच वैजयंती काळे, चंद्रप्रभा जोगळेकर, कुमुदिनी रांगणेकर यांचे लेखन वाचनीय ठरल्याचे दिसते. सुमती क्षेत्रमांडे त्यांनी महाभारत, पुराणामधील स्त्री व्यक्तिरेखा घेऊन त्यांनी काही कादंबऱ्या लिहिल्या आहे. 'समर्पित', 'अनुहार', 'गांधारी' यासरख्या त्यांच्या कादंबऱ्या या काळात विशेष गाजल्या. १० अरुण हरकारे यांच्या 'कारस्थान' (२०१३) या कादंबरीमध्ये मुंबई

महानगराच्या पार्श्वभूमीवरील गुंडा पोलीस आणि मुस्लीम जगताचे चित्रण करताना मुस्लीम जनसमूहातील दारिद्र्य धर्मातील मूलतत्त्ववादाचा पगडा, शिक्षणाचा अभाव, मद्रशांसारखे पारंपरिक शिक्षण असे कोणतेही जीवनासंबंधित तपशील न देता एकदम उथळ स्वरूपात जुजबी आकलनावर पुर्वग्रहदुषित समूह कादंबरी येते. सुहास शिरवळकरांची 'लूपहोल्स राजरोस' (२०१३) ही या काळात आलेली रहस्यमय शृंगारिक कादंबरी या बरोबरच रामचंद्र सडेकर यांची 'सहवास' कादंबरी, गुरूनाथ नाईक यांच्याही कादंबऱ्या या काळात आलेल्या आहेत. नागर अवकाशात अवतरणारी रंजनवादी कादंबरी याबरोबरच ग्रामीण जीवनानुभवाचे लोकप्रिय तंत्राने चित्रण करताना दिसते देवदत्त पाटील आणि व. बा. बोधे यांचे कादंबरीलेखन या संदर्भाने पहाता येते ११

१९९० नंतर मराठीमध्ये भालचंद्र नेमाडे, रंगनाथ पढारे, राजन गवस, प्रवीण बांदेकर, आणि नंदा खरे यांच्या कादंबऱ्यांचा अपवाद वागळता असे जोरकस प्रयत्न झाले नाहीत नव्वदंतरच्या कादंबरीतील सांस्कृतिक पर्यावरणाचा लेखाजोखा मांडल्यानंतर एकूणच मराठी समाजाच्या अंतःस्तरावरचा शोधपट मांडत त्याच्या बदलत्या सामाजिक धारणांसह आकरणाच्या एकूण मराठी समूहसंस्कृतीचे चित्रण या कादंबऱ्यांमधून दिसत नाही १२ हे कादंबरी वाड्मयाचे अभ्यासक दत्ता घोलप यांनी मांडलेले मत खरे असले तरी १९९१ ते २०१५ पर्यंतचा मराठी कादंबरीचा कालखंड हा प्रगतीचा कालखंड म्हणता येईल, समकालीन समाजवास्तवाचे सुक्ष्म रूप अग्रक्रमाने आधारेखित करणाऱ्या कादंबऱ्या या कालखंडात मोठ्या प्रमाणात आल्या.

या काळातील मराठी कादंबरीने महारष्ट्रीय सांस्कृतिक जगताचे कोणते रूप आपल्यासमोर ठेवले याचे हे विवेचन आहे. हे विवेचन कादंबरीतील आशयाच्या रोखने प्रवृत्तीभेद विचारात घेत. तेही काही मोजक्या कादंबऱ्यांच्या आधारे केले आहे त्यामूळे या निरीक्षणाला काही मर्यादा आहेत हे लक्षात घ्यावे.

निष्कर्ष : १९९० नंतरच्या या काळात ग्रामीण विषमता पराकोटीला पोहोचली, दुष्काळी शेतकरी, गरीब शेतमजूर, आदिवासी या सारख्या बहुतांश शोषितांचे स्थलांतर झपाट्याने वाढले. याचे वर्णन कादंबरीत येते. आजची कादंबरी वास्तववादामध्ये लिहिली जाते आहे रुपबंधासाठी आवश्यक असणारे सामाजिक तत्त्वज्ञान कादंबऱ्या वास्तवाचा तपशील मोठ्या प्रमाणात आढळतो केवळ कल्पिताला थोडीही प्रतिष्ठा शिल्लक राहिलेली दिसत नाही. प्रस्तूत काळातील कादंबरीच्या प्रवृत्ती प्रवाह बदलण्यावरही सांस्कृतिक पर्यावरणाचा प्रभाव पडलेला दिसतो. या काळात मराठी कादंबरी रुपयांच्या अंगानेही बदलत गेलेली दिसते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून आलेला कमालीचा व्यक्तिवाद आणि भोगवाद मध्यमवर्गात वाढलेला दिसतो. या पर्यावरणाचा परिणाम इथल्या अनुरंजनपर लेखन करणाऱ्या लेखकांवरही झालेला दिसतो.

समारोप.

एकूणच नव्वदोत्तरी कालखंडातील मराठी कादंबरी नवे रुप घेऊन, नवा भाषाविष्कार घेऊन, वाड्मयीन गुणवैशिष्ट्यांनी प्रगट झाली आहे. आशय विषयदृष्ट्या कसदार झाली आहे. वाड्मयीनदृष्ट्या समर्थ ठरली आहे. तिचा हा विकास मराठी साहित्य विश्वात निश्चितपणे वेधक ठरला आहे.

संदर्भ :-

- १) नेमाडे भालचंद्र : 'टिकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती, २००१, पृ - २५३.
- २) जाधव.रा.ग. : 'मराठी विश्वकोश खंड - ३', लक्ष्मणशास्त्री जोशी, (संपा), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७६. पृ.-६०.
- ३) हरिश्चंद्र थोरात, 'कादंबरीविषयी', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती, २००८, पृ. ५,६.
- ४) घोलप दत्ता : 'मराठी कादंबरी : आशय आणि अविष्कार', अक्षरवाडमय प्रकाशन, पुणे, २०१८ पृ.२१
- ५) पगार अकनाथ : (संपादन), 'निशाणी डावा अंगठा आकलन आणि समीक्षा', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००८, पृ. ६.
- ६) उनी : 'मराठी कादंबरी : आशय आणि अविष्कार', पृ. २६
- ७) डॉ. लॉरे मोहन : 'कादंबरीतील कामगार विश्व', स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर (२०१९), पृ. ७७.
- ८) डॉ. टापरे पंडित : 'कादंबरी संवाद', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. १५५
- ९) उनी : 'मराठी कादंबरी : आशय आणि अविष्कार', पृ. ३१.
- १०) तत्रैव : पृ. ३३
- ११) तत्रैव : पृ. ३४
- १२) तत्रैव : पृ. ३७

संदर्भ ग्रंथ :

- १) पठारे रंगनाथ : 'आजची कादंबरी : नोंदी आणि निरीक्षणे', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०१४.
- २) पठारे रंगनाथ : 'नामुष्कीचे स्वगत', मॅजस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९९९.
- ३) नेमाडे भालचंद्र : 'हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१०.
- ४) गवस राजन : 'तणकट', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, १९९८.
- ५) थोरात हरिश्चंद्र : 'कादंबरी : एक साहित्यप्रकार', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, (२०१०).

नव्वोदत्तरी कादंबरीतील स्त्रीवाद : व्यक्ती

स्वातंत्र्याचा मुक्त आविष्कार

स्मिता अधिकराव राजमाने

स्त्रीवाद संकल्पना

शतकानुशतके स्त्रियांवर लादल्या गेलेल्या शोषणाची, अन्यायाची व अत्याचाराची, दडपणाची, दमनाची जाणीव सर्वप्रथम पाश्चिमात्य समाजातील स्त्रियांना झाली होती. या सर्व विरोधात त्यांनी बंड केले. स्त्रीच्या अस्तित्वा भानाच्या संकल्पनेतून स्त्रीवाद संकल्पना सोळाव्या शतकात पुढे आली. भारतात ही संकल्पना रुजण्यास १९६० साल उजाडले. ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ साली लिहिलेला 'स्त्री पुरुष तुलना' हा निबंध १९७५ पर्यंत अज्ञातात ठेवला गेला. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील स्त्री शोषणाचे विश्लेषण सैद्धांतिक पणे या निबंधात मांडले गेल्याने त्या तत्कालीन सनातनी समाजात हा निबंध समाजापर्यंत आणि सुशिक्षित स्त्रिया पर्यंत पोहोचू नये यासाठी पुरेपूर प्रयत्न केले होते.

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीच्या विचारांची गळचेपी कुठपर्यंत होऊ शकते याचे हे ज्वलंत उदाहरण आहे असे आपण म्हणू शकतो. हा इतिहास लक्षात घेताल्यस भारतीय स्त्रीवाद हा पाश्चिमात्य स्त्रीवादाचा पेक्षा वेगळा हे दिसून येते. पाश्चिमात्य स्त्रियांना तेथील समाज व्यवस्थेत किमान मानवी हक्क होते परंतु भारतीय स्त्रियांना धर्मशास्त्रांनी नाकारलेल्या अधिकारापासून ते शिक्षणासारख्या मूलभूत अधिकार पर्यंत वंचित राहावे लागत होते. भारतीय समाजव्यवस्थेत वर्ण, जाती आणि पुरुष या तीन वर्चस्ववादी सत्तांकडून तिचे सतत शोषण होत होते. समाजातील प्रत्येक स्तरातील स्त्रीचे शोषण हे वेगळे असल्याचे आपणास दिसते. यातूनच स्त्रीवादाचा उदय झाला. स्त्रीवादाचे प्रामुख्याने उदारमतवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद आणि जहाल स्त्रीवाद असे तीन प्रवाह निर्माण झाल्याचे दिसतात. १९६० नंतर स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारास गती मिळाली आणि पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेची, स्त्रीदास्याची, शोषणाची तात्कालिन शिक्षित स्त्रियांना जाणीव होऊ लागली. या जाणिवेतून या स्त्रिया लिहित्या होऊ लागल्या. मराठी स्त्रीवादी कादंबरीचा विचार करता ही कादंबरी उदारमतवादी स्त्रीवादाचा पुरस्कार करताना दिसून येते. १९व्या शतकाच्या सुरुवातीस विभावी शिस्तरुकर यांची हिंदोळ्यावर (१९३४) ही कादंबरी स्त्रीचे पुरुषाकडून होत असलेल्या शारीरिक व मानसिक शोषणाचे चित्रण करते. लक्ष्मीबाई टिळक लिखित 'स्मृतिचित्रे' (१९३४, १९३५, १९३६) या आत्मचरित्रात त्या उपरोधिक शब्दात स्त्री पुरुष विषमतेवर भाष्य करतात. बेबी कांबळे यांचे आत्मचरित्र तात्कालीन दलित स्त्रीचे शोषण व समाजातील स्थान यावर भाष्य करते. व १९९० च्या दशकात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, प्रिया तेंडुलकर, सानिया, कविता महाजन, मेघना पेठे, आशा बगेया लेखिका आपल्या कादंबऱ्यांमधून प्रामुख्याने स्त्री व्यक्तिरेखा, त्यांचे अनुभवविश्व, समाजातील स्त्रियांचे स्थान, स्त्रीमुक्तीच्या त्यांच्या कल्पना, समाजाच्या दृष्टीकोणातून स्त्रीची प्रतिमा (आई-बहिणी-देवी-गृहिणी) इत्यादी आणि एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून त्यांचे समाजातील अन या अनुषंगाने स्त्रीवादाचे सूत्र अधोरेखित करतात. अतिशय गांभीर्याने आपलं लेखन

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- XLIX, Feb. 2022

**कल अर्थसंकल्पाचा
Budget Trend**

**Editor
Dr. Rajesh G. Umbarkar**

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01	ANALYSIS OF GENDER BUDGETING OF INDIA	Vitthal Haribhau Nagare Dr. G. R. Khedkar	01
02	POLICY OF CRYPTO CURRENCY IN BUDGET 2022	Dr. Anurath M. Chandre	06
03	BUDGET FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	Dr. Shakuntala Patil	13
04	BUDGET, MEANING, CONCEPT, HISTORY AND REQUIREMENTS	Patil Vitthal Anandrao	16
05	GOVERNMENT EXPENDITURE ON AGRICULTURE SECTORS AND FARMERS WELFARE WITH REFERENCE TO UNION BUDGET OF INDIA	Dr. G. B. Darade	19
06	भारतीय अर्थसंकल्पाचा इतिहास	प्रा. डॉ. अजय प्रभाकर कुंट	31
07	केंद्रीय अर्थसंकल्पनाचा अर्थ व आवश्यकता	प्रा. जयश्री मच्छिंद्र बगाटे	34
08	केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२२ अपेक्षा व वास्तव	डॉ. बबन आमले	39
09	बजेट मध्ये कृषिक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा	सौ. पाऊलबुध्दे अनुराधा रामभाऊ प्रा. डॉ. अशोक कोरडे	43
10	“अर्थसंकल्प संकल्पना व सन २०२२-२३ चे अंदाजपत्रक एक दृष्टीक्षेप”	प्रा. डॉ. मोहन बळीबा शिंदे	47
11	बजेट मध्ये आरोग्यक्षेत्रात केलेल्या तरतुदी काळानुसार होत गेलेले बदल आणि अपेक्षा	देशमुख नितीन उल्हास डॉ. अशोक कोरडे	53
12	केंद्रीय अर्थसंकल्प 2022-23 आणि कृषिक्षेत्र	प्रा. डॉ. रामदास डी. मुक्ते	57
13	2022 च्या अर्थसंकल्पातील शाश्वत विकासाचे स्थान	श्री. योगेश खंडेराव पाटील डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे	62
14	केंद्रीय अर्थसंकल्प (२०२२-२०२३) - चाकूच्या धारधार किनाऱ्यावरून चालणारा...	चंद्रकांत भूपाल पाटील	65
15	“डिजिटल चलन”	प्रा. संजीवनी प्रशांत घरत	73
16	वैश्विक बजेट आराखड्यात महिलांची प्रमुख भूमिका	सौ भारती बेदिल माने	77
17	केंद्रीय अर्थसंकल्प / बजेट मध्ये बँकिंग क्षेत्रात केलेल्या तरतुदी, काळानुसार झालेले बदल आणि अपेक्षा (2009-10 ते 2022-23)	प्रा. अमोल देविदास दिवटे	80
18	राज्याचा अर्थसंकल्प २०२२-२३	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	84

led, in
stronic

ii

केंद्रीय अर्थसंकल्प (२०२२-२०२३)- चाकूच्या धारधार किनाऱ्यावरून चालणारा...

संशोधक - चंद्रकांत भूपाल पाटील

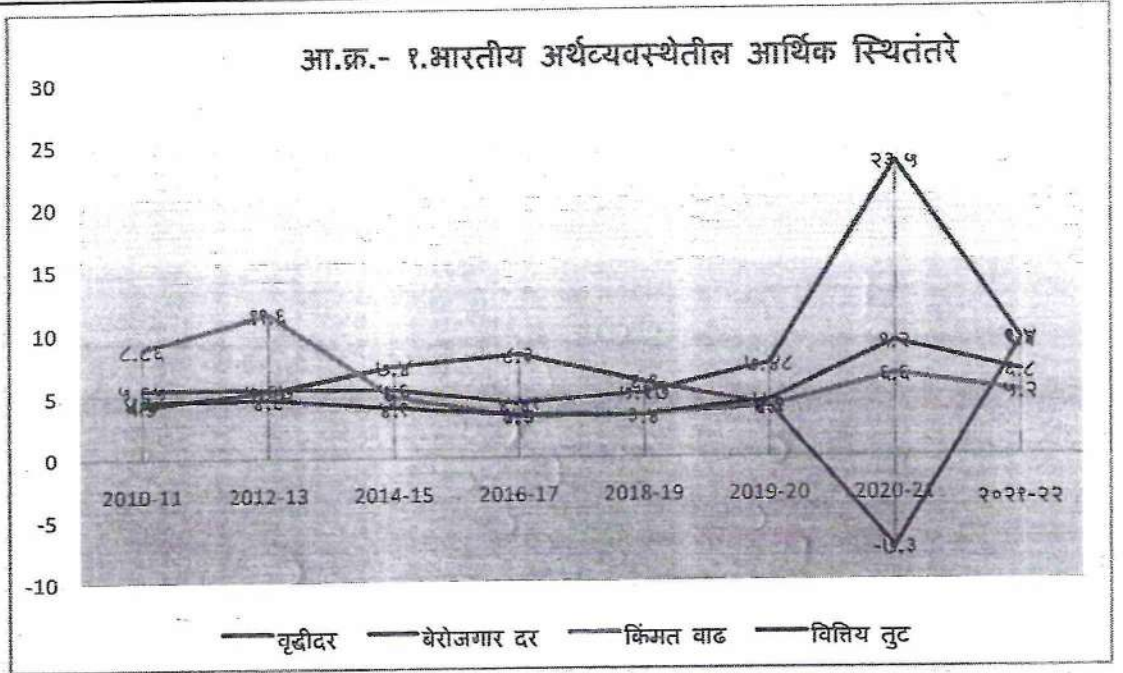
स्वा.रा.ती.मविध्यापीठ नांदेड, अंतर्गत पीपल्स कॉलेज नांदेड.

प्रस्तावना:

कोरोना संकटाने भारतासह जगातल्या सर्वच देशांच्या अर्थव्यवस्था मंदावल्या यासंदर्भात जागतिक बँकेच्या एका अहवालानुसार, ज्या विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांना कोरोनाचा तडाखा बसला आहे. त्यामध्ये भारत देश दुसऱ्या स्थानी आहे. ऑक्सफोर्ड इकॉनॉमिक्सनुसार, कोरोनाचा सर्वात मोठा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाला आहे. अर्थातच, वाढाचा, चर्चेचा मुद्दा हा नाही की कोरोनामुळे ज्या अर्थव्यवस्थांना फटका बसला आहे त्यामध्ये भारत पहिल्या की दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. यातील मुख्य दृष्टीकोनाचे केंद्रस्थान हे आपल्या अर्थव्यवस्थेची एवढी दुर्दशा कशी झाली? अर्थव्यवस्था एवढी रसातळाला कमी गेली? वा आर्थिक अस्थिरतेतून मार्गक्रम कसे करता येईल ? याविषयी आहे. संक्षेपात मधीतार्थ सांगायचा तर कोरोनाचे संकट आणि त्यामुळे प्रदीर्घ काळ लागू करण्यात आलेला लॉकडाऊन आणि त्यानंतर घाबरून आर्थिक घडामोडी स्वमित झाल्याने अर्थव्यवस्थेची ही अवस्था झाली आहे. अशा मंदीच्या कोलमडलेल्या आर्थिक घडीला स्थिरावण्या देऊन, विकाससिद्धीकडे अवस्थेकडे घेऊन जाण्याच्या दृष्टीने, आगामी केंद्रीय अर्थसंकल्पक (२०२२-२०२३) तयार करणे ही तरतारेवरची कसरत तर आहेच, याशिवाय वास्तवात ती निभावने हे चाकूच्या धारधार किनाऱ्यावरून चालण्यासारखे असल्याचे वाटते आहे.

संकटकालीन अर्थव्यवस्था :

आर्थिक वाताहतीचं कारण हे केवळ कोव्हिड-१९ नसून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग कोरोना संकटाच्या आधीपासूनच संथ होऊ लागला होता. २०१९-२० आर्थिक वर्षात सकल राष्ट्रीय उत्पन्न अर्थात जीडीपी घसरून ४.२ टक्क्यांवर होता. गेल्या अकरा वर्षांतली ही सगळ्यात मोठी घसरण होती. मार्च २०१८मध्ये जीडीपीचा विकासदर ८.२ टक्के होता. तो मार्च २०२०मध्ये ३.१ टक्क्यांवर परतघटना. अर्थातच ही सलग आठ तिमाही जीडीपीची घसरणच झाली. परिणामी देशात बेरोजगारीचा दर सन २०१७-१८चा कालावधीत ६.१ टक्के झाला, हा गेल्या ४५ वर्षांतला सगळ्यांत जास्त दर होता. त्यानंतर कोरोनासंदर्भात प्रदीर्घ काळ लागू करण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे आर्थिक घडामोडी विस्कळीत/ स्वमित झाल्याने बेरोजगारीचा दर १५ टक्क्यांपर्यंत वाढला व सन २०२१-२०२२ मध्ये ९.४ टक्के राहिला. विशेषतः इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, कोलकाता इथे कार्यरत प्राध्यापक पार्थ राय यांनी बीबीसीशी बोलताना सांगितले की, 'कोरोना संकटाच्या आधीच ३ वर्षांपासून भारतीय अर्थव्यवस्था कूर्म गतीने चालत होती. एकंदरीतच दीर्घकालीन कोव्हा प्रतणाच्या जीएसटी व नवीन दिवाळखोरी कायद्यांमुळे अर्थव्यवस्थेला झळ बसू लागलेली आणि त्यातच कोव्हिड-१९मुळे आलेल्या जागतिक आणि बाणीने भारतीय अर्थव्यवस्था अधिकच मंदावली. परिणामी मानवी-पुरवठ्याचे गणित अधिकच कोलमडून अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन-उत्पन्न-उपभोग-वितरण या आर्थिक घटकांवर नकारात्मक परिणाम होऊन अर्थव्यवस्था दरिद्राच्या दृष्टिक्रात अडकून आर्थिक मंदीचे सावट अधिकच गहर झाले व आर्थिकविकासदर ऋणात्मक झाला. याचे मार्मिक परीदृश भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक स्थिरतेचे (सकृती क्र.१) अधिक व्यापकतेने स्पष्ट करतात.

संदर्भ : Indian Economy Survey Report-2010-2021, NSSO, CSO, RBI web.

अर्थव्यवस्था अल्प-उपन्न सापळ्यात :

कोरोनासंकटावेळी खराब झालेल्या जागतिक अस्थिर आर्थिक परिस्थितीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती जास्तच बिघडली. याच काळात कोरोनाने हाहाकार माजवला. कोरोनाला रोखण्यासाठी लॉकडाऊन लागू करण्यात आल्याने मागणी-पुरवठ्यावर विपरीत परिणाम झालाच परंतु यापूर्वी, सरकारने अचानक ध्येयधोरणांमध्ये केलेल्या बदलामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची चाके अधिकच गाळातरू लागली होती. सन २०१६ मध्ये सरकारने नोटबंदी जाहीर केली. सन २०१७ मध्ये जीएसटी लागू करण्यात आला. यानंतर रिअल इस्टेट क्षेत्राशी निगडित रेर कायद्यासह अनेक नियमांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यात आले. रेर कायदा रिअल इस्टेट क्षेत्रात आणला गेल ज्यामध्ये लोकांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगार मिळतो. परंतु अचानक करण्यात आलेल्या या बदलांमुळे संघटित आणि असंघटित अशा दोन्ही वर्गाला फटका बसला व त्यानंतर हे क्षेत्र यातून सावरने अशक्यप्राय झाले. एकंदरीतच "सरकारकडून धोरणांसंदर्भात एकामागून एक असे आर्थिक निर्णय घेण्यात आले. यामुळे केवळ उत्पादनक्षेत्रालाच नव्हे लोकांच्या उपजीविकेला ही झळ पोहोचली." अर्थव्यवस्थेत वस्तूना मागणी तेव्हाच असते जेव्हा उत्पादन क्षेत्रातील घडामोडी वेगवानपणे सुरू असतात. मात्र नोटबंदी आणि जीएसटीने असंघटित क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम झाला. उपभोक्त्यांकडून मागणी मिळवण्यात या क्षेत्राचा वाटा मोठा होता. परंतु एकदा प्रक्रिया विस्कळीत झाली की ती रुळावर येण्यास बरास कालावधी लागतो. याचा रोजगारावर परिणाम झाला. उपभोगता/ग्राहक आपल्या मिळकतीत वृद्धी होईल याच प्रतीक्षेत राहिला मात्र तसं झालं नाही. मात्र त्याचवेळी त्याची देणीवात लागली. त्यामुळे या मंडळींनी जोखीम पत्करून खर्च करणं बंद केलं. पर्यायाने अर्थव्यवस्था अल्प-उपन्न सापळ्यात अडकली जाऊ लागली.

ग्रामीण भागात उत्पादन होणाऱ्या व्यापारविनिमयाची तुलना शहरातल्या घडामोडींशी होऊ शकत नाही कारण अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा वाटा १५ते १६टक्के एवढाच आहे. शहरकेंद्रित अर्थव्यवस्थेला रुळावर यायल बराच वेळ लागेल, कारण आजून उत्पादन पूर्वीप्रमाणे सुरू झालेलं नाही. जे लोक मागणीची वारंवारता वाढू शकतात ते ग्रामीण आणि शहरी भागात संरचनेत तळाच्या स्थानी आहेत. आधीचे जेवढे अर्थसंकल्प मांडण्यात आत

त्यामध्ये या वर्गाकडे लक्ष देणं आवश्यक होतं. कारण प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार मिळवण्याबाबत ते सगळ्यांत पिछाडीवर असतात. डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर सारख्या योजनांद्वारे लोकांपर्यंत रोख पैसा पोहोचवण्याची मनीषा असेल तर आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत कमकुवत गटापर्यंत ही मदत पोहोचावी. पण सरकारने काय केलं? सरकारने कॉर्पोरेट क्षेत्राला घसघशीत सवलत दिली,तीया हेतूने की ते गुंतवणुकीद्वारे पैसा ओततील आणि रोजगार निर्मिती होईल. पण कॉर्पोरेट कंपन्यांनी याचा वापर आपले ताळेबंद नीट करण्यासाठी केला. सरकारी तिजोरीवर आधीच प्रचंड बोजा आहे. सरकारच्या खर्च करण्यावर कठोर मर्यादा आहेत. कोरोना संकटाच्या या काळात मागणी वाढवण्यासाठी योग्य पावलं उचलण्यात सरकारनं हात आकडता घेतला. डन अँड ब्रँडस्ट्रीटचे ग्लोबल चीफ इकॉनॉमिस्ट अरुण सिंह सांगतात, टेलिकॉम, बँकिंग आणि याच्याशी निगडीत क्षेत्रं २०१९पासूनच संकटात आहेत. कोव्हिडमुळे समस्येची खोली वाढली. यामुळे अर्थव्यवस्थेला चिंतेत टाकले. लोक आधीपासूनच अर्थव्यवस्थेच्या सुस्त कारभाराचा फटका झेलत होते. परंतू आता नोकरी जाणे आणि पगारकपात अशा परिणामांना सामोरे जात आहेत. त्यांचं भवितव्य अनिश्चित आहे. भविष्याच्या चिंतेने त्यांना वर्तमानात खर्च करण्यापासून रोखलं आहे. आता ते खर्च करण्यापूर्वी दहावेळा विचार करतात. लोकांनी आता सावधपणे वागायला सुरुवात केली आहे. ते पैसे वाचवू लागले आहेत. वाईट दिवस सरलेले नाहीत असं लोकांना वाटतं आहे. दुसरी चिंता रोजगारसंदर्भात आहे. लोकांचा रोजगार आटला आहे. कचेऱ्यांमध्ये काम करणाऱ्या व्हाईट कॉलर वर्गालादेखील वोनस मिळालेला नाही. त्यांच्या पगारात कपात झाली आहे. नव्या वर्षातही पैसा वाढलेला नाही. त्यामुळे, उपभोग खर्चाती घट ही प्रभावी मागणी घटवते. परिणामी उत्पादन-उपन्न-रोजगार घटतो. अर्थातच अर्थव्यवस्था अल्प-उपन्न सापळ्यात अडकते. अशा दृष्टिक्रातून अडकलेल्या अर्थव्यवस्थेला विकासमार्गावर आणण्याचे आव्हान हे केंद्रीय अर्थसंकल्प (२०२२-२०२३) तयार करताना वित्तमंत्री निर्मला सितारमण यांच्या पुढे होते. त्या दृष्टीने सरकारच्या अंदाजे खर्च - प्राप्तिचे विवरण पत्र केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारमण यांनी १ फेब्रुवारी २०२३ रोजी संसदेत आगामी वर्षाचे (२०२२-२०२३) विवरणपत्र भारतीय कलम ११२ नव्ये सादर केले.

अर्थसंकल्प (२०२२-२०२३) - परिदृश्य:

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृशवृत्तायेतून तेजोमय प्रकाशकडे मार्गाक्रम करण्याच्या दृष्टीने मांडण्यात आलेल्या केंद्रीय अर्थसंकल्प (२०२२-२०२३)च्या परिदृश्याचा मागोवा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. नव्या आर्थिक वर्षात राष्ट्रीय सकल उत्पादनाचा वेग म्हणजे विकासदर ८ ते ८.५ टक्के राहू शकेल, असा आशावादी सूर यंदाच्या आर्थिक पाहणी अहवालामध्ये उमटला. (Union Finance Minister Nirmala Sitharaman will present the Budget 2022 in the Lok Sabha today) कोरोना संकटामुळे देशाची अर्थव्यवस्था मंदावलेली होती. या अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्याचा प्रयत्न व अर्थव्यवस्था मजबूत करी होईल यावर भर असण्याची शक्यता केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन अर्थसंकल्पात करण्याची शक्यता तर होतीच याशिवाय तशी सगळ्याच थरातील लोकांना ही असणे स्वाभाविकच होते. कारण सध्या महागाईचा कहर दिसून येत आहे. पेट्रोल-डिझेल, सीएनजी, पीएनजी आणि घरगुती गॅसच्या किंमती गगनाला भिडल्या आहेत. सामान्यांचे महागाईने कंबरडे मोडले आहे. कोरोना काळात अनेकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत. अनेक उद्योगधंदे बंद पडले आहेत. त्यामुळे दोन वर्षांच्या कोरोना काळानंतर लॉकडाऊन उठल्यानंतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला हळूहळू गती मिळत आहे. त्यामुळे या अर्थसंकल्पात अर्थव्यवस्थेला अधिक गती देण्यासाठी आणि सामान्यांच्या दृष्टीकोणातून महागाईवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी अर्थसंकल्पाकडे सगळ्यांचे लक्ष लागले होते. तेव्हा केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२२-२३ (Union Budget 2022-23) मध्ये नेमके काय असणार आणि सर्वसामान्यांना काय दिनासा मिळणार याकडे सर्वांच्या नजरा लागल्या

मंदावलेली असतांना वार्षिक अर्थसंकल्पातून अमृतकालीन विकासांचेमार्गाक्रम हे चाकूच्या धारधार किनाऱ्यावरून चालण्यासारखे वाटते आहे.

निष्कर्ष :

अर्थव्यवस्था आर्थिक सुधरणातून सावरत असताना, कोव्हिड-१९ च्या महामारीने मेटाकुटीला आलेली देशाच्या अर्थकारणातील मागणी, वाढलेली बेरोजगारी, डोके वर काढत असलेली महागाई, मान टाकून पडलेली खासगी गुंतवणूक, खनिज तेलाच्या दरवाढीची टांगती तलवार आणि अमेरिकी अर्थव्यवस्थेतील व्याजदरांच्या सरासरी पातळीतील संभाव्य वाढीद्वारे परकीय गुंतवणुकीचे फिरणारे वारे अशा विविध आघाड्यांवरील अर्थिक अस्थिरता व अनिश्चिततेच्या परिस्थितीतून सर्वसमावेशक गतिमान विकासाकडे मार्गक्रम करण्याच्यादृष्टीने अर्थसंकल्प सादर करण्याचे आव्हान केंद्रीय अर्थमंत्र्यांन पुढे होते. सहाजिकच, सद्यःस्थितीत अर्थकारणाला आर्थिक शिस्थ लावताना चाकूच्या धारधार किनाऱ्यावरून चालण्याची जबाबदारी मुख्यत्वेकरून सरकारलाच निभावून न्यावी लागेल, हे उघड होते. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या खर्चाकडे ओंजळ ओणवी करण्यावाचून सरकारला गत्यंतरच नव्हते. अर्थातच, अर्थसंकल्पात यावास्तवतेचे पडसाद उमटलेले दिसतात. थोडक्यात, केंद्रीय अर्थसंकल्प सूक्ष्म-आर्थिक स्तरावरील सर्वसमावेशक कल्याणावर लक्ष केंद्रित करून स्थूल-आर्थिक पातळीच्या वाढीला पूरक ठरण्याचा प्रयत्न करतो. याअर्थीच तो "भविष्याचा वेध घेणारा अर्थसंकल्प", असे म्हटले तर अतिशयोक्तीचे ठरू नये इतकेच !..

संदर्भसूची : (References) :

- Ghate, Chetan. (2011). 'The Oxford Hand Book' Of "The Indian Economy", Oxford University Press, New York 10016.
- Oqubay Arkebe, Yifulin Justin. (First Edition 2020). 'The Oxford Hand Book' Of "The Industrial Hubs And Economic Development", Oxford University Press, United Kingdom.
- रुद्र दत्त आणि सुन्दरम. (२०२०). "भारतीय अर्थव्यवस्था". एस. चन्द्र. एण्ड कम्पनी लि. रामनगर नई दिल्ली. ११००५५.
- कोळंबे रंजन. (आवृत्ती १३, जाने-२०१९). "भारतीय अर्थव्यवस्था". अगीरय प्रकाशन, पुणे.
- Indian Economy Survey, -2010 to 2021, Report.
- <http://www.india.gov.in/nssso/unionbudget2022-2023-reports-publication>
- www.bbc.com/budgetnewes

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed
Research Journal

One Day Online International Interdisciplinary Conference on

MULTICULTURALISM IN THE CONTEMPORARY LITERATURE

Guest Editor

Dr. R. S. Salunkhe, Principal
Dr. P. M. Patil, IQAC, Coordinator

MULTICULTURALISM IN THE CONTEMPORARY LITERATURE

- 69) किसान जीवन का यथार्थ : फॉस
प्रा. डॉ. प्रकाश मधुकर आठवले, प्रा. डॉ. सचिन राजाराम जाधव, इस्लामपुर ||254
- 70) १९८० के बाद के हिंदी साहित्य में नारी विमर्श ('कठगुलाब' उपन्यास के संदर्भ ...
धोरात धर्मेन्द्र पंडित, जि. सांगली ||256
- 71) डॉ. राजेंद्र मोहन भटनागर के दृष्टिकोण से "डॉ. अम्बेडकर : जीवनी और दर्शन"
सु. श्री. रुपाली संभाजी पाटिल, कोल्हापुर ||259
- 72) दलित विमर्श का पुख्ता स्वर : 'नीला आकाश'
प्रा. शैलजा टिळे, इस्लामपुर ||262
- 73) अश्विनीकुमार दुबे की कहानी में सामाजिक समस्याओं का चित्रण
श्री. संपत विलास कावळे, कोल्हापुर ||266
- 74) हिंदी साहित्य में किसान विमर्श
सौ.सना आसीफ डंगरे, कराड ||268
- 75) Historiography of Multicultural Mutations in Jeanette Winterson's Sexing ...
Dr. Shubhangi Sadashiv Lendave, Kolhapur ||271
- 76) Transnationalism in Salman Rushdie's novel Shalimar the Clown (2005)
Dr. Vidya Sadashiv Lendave, Solapur ||277
- 77) Identity and Consumerist Culture in Don DeLillo's White Noise
Dr. Ujwala Vijay Patil, Ramanandnagar (Burli) ||283
- 78) समकालीन हिंदी साहित्य में बहुसांस्कृतिकता (हिंदी साहित्य में प्रकृति चित्रण के ...
प्रोफेसर डॉ. प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर, जिला— कोल्हापुर (महाराष्ट्र) ||285
- 79) संजीव के 'धार' उपन्यास में चित्रित आदिवासी की समस्याएँ
प्रा. डॉ. जे. ए. पाटील, जिल्हा—सांगली (महाराष्ट्र) ||291
- 80) ताराबाई शिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्री —पुरुष समानतेचा आढावा
प्रा. सौ. एन. एस. पाटील, पलूस ||294
- 81) साहित्य आणि संस्कृती अनुबंध
प्रा. विपिन नारायण वैराट, जि. सातारा ||297
- 82) Perspective on Gandhian Ideology in Bhabani Bhattacharya's "So Many ...
Rizwana Khatoon, Jashpurnagar, C.G. ||301

१९८० के बाद के हिंदी साहित्य में नारी विमर्श (‘कठगुलाब’ उपन्यास के संदर्भ में...)

थोरात धर्मेन्द्र पंडित

शोध छात्र,

तहसील — कवठेमहांकाल जि. सांगली

*****

साहित्य में समाज का स्पंदन बोलता है। साहित्य की विषय वस्तु समाज से प्रभावित होती है। जैसे— जैसे समाज का विकास होता है उनके अनुरूप साहित्य भी विकसित होता जाता है। हिंदी का आधुनिक काल समृद्ध एवं अनुपम है। आज हिंदी उपन्यास साहित्य जिस त्वरित गति से समृद्ध हो रहा है वैसी गति लगभग अस्सी के दशक तक नहीं देखी गई। हिंदी साहित्य के माध्यम से कई महिला लेखिकाओं ने विविध आयामों को छुआ है और नारी के उत्थान में सार्थक बदलाव लाकर उसकी शक्ति बनी है।

आधुनिक महिला उपन्यासकारों में मृदुला गर्ग जी का नाम बहुचर्चित है। एक लेखिका के रूप में अपने को स्थापित करने के लिए उन्हें काफी संघर्ष करना पड़ा है। बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक में लिखा गया मृदुला जी का ‘कठगुलाब’ {१९९६} उपन्यास उनके सृजन की चरम उपलब्धि माना जा सकता है। बीसवीं शताब्दी का अंतिम दशक अगर इसलिए याद किया जाए कि उसमें हिंदी के महिला उपन्यास लेखन ने अपनी संपूर्ण दृष्टि पा ली है तो कोई आश्चर्य की बात नहीं होगी।

नारीवादी उपन्यास —

मृदुला गर्ग जी का ‘कठगुलाब’ उपन्यास काफी प्रशंसित एवं चर्चित रहा है। किसी ने इसे नारीवादी उपन्यास कहा है तो किसी ने उत्तर आधुनिक। किसी की दृष्टि में वह नव उपनिवेशवादी उपन्यास है तो

किसी की दृष्टि में पुरुष प्रधानता विरोधी उपन्यास। स्त्री-मुक्ति का मुद्दा और पश्चिमी फेमिनिज्म का प्रभाव यह भी इस उपन्यास में खोजे गए हैं।

कठगुलाब उपन्यास में केवल भारतीय नारी का ही नहीं बल्कि विदेश की नारी का भी आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक और मानसिक शोषण प्रस्तुत किया गया है। आज की नारी भी इस दमन और शोषण के चक्र में पीसी जा रही है पर आज कुछ नारी संगठन आगे चलकर नारी को शक्ति प्रदान कर, उसे संगठित और एकजुट करके पुरुष की दमनशाही वृत्ती के खिलाफ खड़ा करने की कोशिश कर रहे हैं। नारी जीवन में आए इस परिवर्तन को एक नारी की दृष्टि से प्रमुख रूप से अनुभव करते हुए मृदुला गर्ग ने कठगुलाब की रचना की है। विभिन्न नारी पात्रों के माध्यम से लेखिका नारी के कर्म, धर्म और मर्म का निरूपण करती हुई पुरुष सत्ता के समानान्तर स्त्री सत्ता निर्मित करने के लिए स्त्री पात्रों को संघर्ष और जददोजहद करती हुई दिखाती है। कहीं उनके नारी पात्र पुरुषों से संघर्ष करते-करते सफल होते दिखाई पड़ते हैं, तो कभी विफल। परिणाम चाहे कुछ भी निकले कठगुलाब के नारी पात्र प्रतिशोध और विद्रोह की मुद्रा लिए हुए हैं। प्रस्तुत उपन्यास को स्त्रियों की संवेदना और संघर्ष की दास्तान भी कहा जा सकता है।

उपन्यास में अनेक स्त्रियाँ हैं जो अपने-अपने स्तर पर जीवन को जीने का प्रयत्न करती हैं। नीरजा, नमिता, असीमा, स्मिता, नर्मदा तथा मारियान की कथा से उपन्यास स्त्री संवेदना की उन बीहड स्थितियों तक पहुँचने का यत्न करता है, जिसमें स्त्रीत्व कोई लज्जाजनक या हास्यास्पद भेद नहीं रहता। स्त्री अपनी चेतना में दायित्व और संघर्ष के ऐसे बिंदु पर जा पहुँचती है जहाँ उसका जीवन ही एक धर्म बन जाता है और व्यवहार ही दायित्व। अतः एक महिला लेखिका द्वारा महिलाओं की संवेदनाओं और भावनाओं से जुड़कर उनके जीवन विषयक प्रश्नों को उठाने का प्रयत्न इस उपन्यास में हुआ है।

सहगामिनी नहीं प्रतिस्पर्धी —

‘कठगुलाब’ में स्त्री-पुरुष संबंधों का तो अंकन है पर पुरुष द्वारा स्त्री का तिरस्कार शोषण ही प्रमुख

रूप से हुआ है और शोषण के परिणाम स्वरूप स्त्री पुरुष से अलग होकर संघर्ष की राह पर चल पड़ती है अपनी अस्मिता की रक्षा के लिए। भले ही संघर्ष में वह खरी उतरे या ना उतरे। वह पुरुष की सहगामिनी बनकर नहीं प्रतिस्पर्धी बनकर रणक्षेत्र में उतरती है।

चार नारी पात्रों व केवल एक पुरुष पात्र के आधार पर पांच अध्याय रचे गए हैं। स्मिता, मारियान, नर्मदा, असीमा और विपिन ये पांचो एक ही कथा के हिस्से हैं और इनमें गहरी सुसंगति भी है।

स्मिता —

प्रथम प्रकरण स्मिता में नमिता और स्मिता इन दोनों बहनों की जिंदगी का यथार्थ प्रकट हुआ है। उनकी माता के मरने के बाद स्मिता तथा नमिता दोनों पिता जी के साथ करबे से दिल्ली आ जाते हैं तथा पिता जी के गुजरने के बाद स्मिता को अपनी शादीशुदा बहन नमिता के घर शरण लेनी पड़ती है। किंतु वहाँ पर अपने जीजा की अश्लील हरकतों से वह तंग आ जाती है। जीजा के इस अनैतिक, अभद्र, व्यवहार से तंग आकर एक दिन स्मिता कह ही देती है कि वह बडौदा के होस्टेल में रहकर आगे की पढाई पूरी करेगी। फिर एक दिन अचानक स्मिता का जीजा एक नरपिशाच की भौंती उसके कमरे में घूसकर उसका यौन शोषण करता है जिसका प्रतिशोध स्मिता लेना चाहती है।

फिर स्मिता बडौदा की बजाय कानपुर जाकर एम.ए. अर्थशास्त्र में प्रवेश लेती है। दिन भर की थकान के बाद जैसे ही वह रात में बिस्तर पर लेटती है, उसके मन में सबकी हत्या का विचार कौंधने लगता है। प्रतिहिंसा और इंतकाम की आग में वह जलने लगती है और उसके लिए बल और ताकत इकठठा करने की भावना से प्रेरित होकर वह अमरीका चली जाती है। फिर अमरीका में उसकी एक साइक्याट्रिस्ट जिमजारविस से मुलाकात होती है। जिम से मानसिक परीक्षण के दौरान स्मिता उसके बहुत करीब आती है और उससे शादी कर लेती है। परंतु जिम जो माइग्रेन से पीडित है अचानक कभी-कभी खूँखार हो जाता है। स्मिता पर वह बार-बार शारीरिक अत्याचार करता रहता है और अपनी बात मनवाता रहता है। जब

स्मिता उसकी बात नहीं मानती तब वह बेल्ट से स्मिता की पिटाई करता है। जिम के द्वारा बेल्ट से मारने के कारण उसका गर्भपात हो जाता है।

मारियान —

मारियान नामक दूसरे प्रकरण में स्मिता की तरह ही एक अपसामान्य तथा रॉ (रिलीफ फॉर एब्यूज्ड वूमन) में काम करने वाली अमरीकन स्त्री मारियान भी पुरुष शोषण का शिकार होती है। मारियान का उसके पति इर्विंग व्हीट मैन द्वारा होने वाला बौद्धिक शोषण भी नारी की दर्दभरी दास्तान कहता है। दस वर्षों तक मारियान एक उपन्यास लेखन करने के लिए सामग्री इकठठा करती है और बड़ी मेहनत से उस उपन्यास को लिखकर पूरा भी करती है लेकिन जब उपन्यास छपकर आ जाता है तब उसपर केवल इर्विंग का नाम होता है। मारियान पर विश्वासघात का कहर टूट पड़ता है। मर्दों की घाघ प्रवृत्ति स्त्रियों के व्यक्तित्व और बौद्धिकता का दमन कैसे करती है इसका प्रत्यय मारियान को होता है। मारियान के बच्चा चाहने पर भी केवल उसकी हॉ मे हॉ मिलाता है। फिर वह उसे बहल्ला फुसलाकर एंबार्शन के लिए तैयार करता है। यह सब इर्विंग द्वारा चलता है और मारियान भी उसकी बातों में आकर अपनी बच्चा पैदा करने की चाहत और इच्छा का दमन करती है।

नर्मदा —

तीसरे प्रकरण नर्मदा में नर्मदा की जीवन कहानी भी दुखपूर्ण, कष्टप्रधान तथा कारुणिक है। भारत लौटने पर जब स्मिता अपनी बहन नमिता के घर जाती है तब उसकी मुलाकात उसके जीजा की सेवा-सुश्रूषा करनेवाली निम्नवर्गीय गंवार नर्मदा से होती है। स्मिता द्वारा बार-बार नर्मदा की यातना कथा सुनाने के लिए मजबूर करने पर नर्मदा उसे सारी कहानी सुनाती है। छोटी उम्र में चुडियों के कारखाने में काम नर्मदा का शोषण उसका जीजा गनपत करता था। कमाकर जीजा को पैसे सोंपने वाली नर्मदा बचपन में चुडियों के कारखाने में भट्टी के पास काम करके फफोले की पीडा, मालिक की डांट तथा जीजा की मार और गालियाँ सहती है। जवान होने पर उसकी इच्छा के विरुद्ध उसका विवाह उसके जीजा से करवा

दिया जाता है, पर वह अपनी वर्गीय मानसिकता के कारण इस अनमेल विवाह का विरोध नहीं कर पाती, विवश होकर अपने अधपगले भाई भोला के लिए सबकुछ सहती है ।

असीमा —

असीमा नामक चतुर्थ प्रकरण में कराटे में माहिर असीमा का चरित्र उभरता है । बचपन से ही अपनी मां के दुखी जीवन से असीमा के मन में पुरुषों के प्रति घृणा उत्पन्न हो जाती है और वह अपने पिता भाई तथा नमिता के पति को कोसती रहती है । पुरुषों से बदला लेने के लिए कराटे सीखने वाली असीमा की नजर में पुरुष शोषक होते हैं । मर्दों जैसे कपड़े पहनने वाली असीमा को किसीसे दबकर रहना, अन्याय सहन करना पसंद नहीं और न ही वह किसी पुरुष की ओर आकर्षित होती है । उसके पिता द्वारा मां को छोड़कर दूसरी औरत से शादी करने के कारण उसमें पुरुष विरोधी प्रवृत्ती निर्माण हो जाती है । उसके पास इतना आत्मविश्वास है कि वह दुनिया के किसी भी दरिद्र पुरुष से टक्कर ले सकती है । नमिता को जब उसके पति ने बाल पकड़कर पीटा था असीमा ने उस दरिद्र को ऐसी कराटे किक लगायी थी कि नमिता का पति जमीन पर चित हो गया था ।

असीमा के सामने हिंदुस्तान में मजदूरी का प्रश्न, मुफ्त और अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा की योजना, स्कूलों का निर्माण आदि कई प्रश्न हैं । साम्यवादी विचारों वाली असीमा चाहती है कि गांवों में लड़कियों की शिक्षा व्यवस्था की जाए। उसमें कभी-कभी मातृत्व भावना भी जगती है । उसकी भी इच्छा होती है कि उसे भी एक बेटी हो । एक अनजान लड़की को देखकर उसे उस पर प्यार आता है । परंतु अपने को कोसती हुई वह कहती है कि — कितना अच्छा होता अगर हर मां अपनी बेटी की बेटी बनकर पुनर्जन्म ले पाती ! ..... पर कैसे ? मुझे तो बच्चा हो नहीं सकता । समय निकल चुका । पचास साल की हो चली, अब मर्द बनकर जी सकती हूँ यही कहा था न डॉक्टर ने !१

असीमा की मां का दुख भी असीमा की जुवानी उभरकर आता है । पुरुष द्वारा ठगी गई

असीमा की मां पति के छोड़ देने पर भी अपने स्वाभिमान की रक्षा करती है, पति के पैसों को ठोकर मार स्वयं की कुछ योग्यता न होने पर भी सिलाई का कारखाना चलाकर बच्चों का पालन पोषण करती है । पति की मृत्यु के बाद जब उसका बेटा असीम उसकी छोटी मां को, पैसा हड़पने के लिए, घर से बाहर निकाल देता है तब असीमा की मां का स्त्रीत्व जाग उठता है और वह बेटे को मारने दौड़ती है । अपने बेटे के ऐसे नैतिक पतन को कोई भी मां बर्दाश्त नहीं कर सकती ।

विपिन —

उपन्यास के अंतिम प्रकरण विपिन में लेखिका ने विपिन के रूप में एक आदर्श पुरुष की कल्पना की है । नारी की यातनाओं तथा व्यथाओं से परिचित विपिन विधवा माँ की पीडादायक जिंदगी से परिचित है । चालीस वर्ष की उम्र तक अविवाहित विपिन शादी के बारे में इसलिए नहीं सोचता कि वह नारी को उसकी मां के समान दुःख भरी स्थिति में नहीं देखना चाहता। असीमा, नीरजा, स्मिता जैसी बौद्धिक महत्त्वकांक्षी आत्मकेन्द्रित स्त्रियों से उसकी पहचान और दोस्ती है । परंतु प्रेम और विवाह से वह कतराता है। असीमा उसे दरिद्र नहीं मानती । वह स्त्री का शोषण नहीं करना चाहता और न पति परमेश्वर बनकर पूजा जाना चाहता है । विपिन प्रेम की महत्ता को जानता है — मैं कब से महसूस कर रहा हूँ कि ऐसे जीवन का कोई मूल्य नहीं, जिसमें निःस्वार्थ निष्कलुश प्रेम का एक क्षण भी न रहा हो और ऐसा महत प्रेम केवल शिशु से ही किया जा सकता है । .... वह जीवन ही क्या जिसने कभी किसी बीमार बच्चे के सिरहाने बैठ कर उसे तसल्ली देने का सुख न भोगा हो । जिसने रोते शिशु को कंधे से लगा पुचकारकर चुप कराने की चुनौती न उठाई हो । २ उपन्यास के अन्य पुरुष पात्रों की तुलना में विपिन एक आदर्श पुरुष पात्र सिद्ध होता है जो अन्य पुरुष पात्रों के समान भोगवादी प्रवृत्ती और नारी को प्रताडित करने की वृत्ति उसमें नहीं है।

उपन्यास के अंत में स्मिता, असीमा तथा विपिन तीनों मिलकर एक साथ ग्रामीण क्षेत्र में जाकर कुछ रचनात्मक कार्य करने का संकल्प लेते हैं ।

गुजरात के गांव गोधड में बालिकाओं को शिक्षा और वयस्क औरतों को काम दिलाने का बीडा उठाते हैं । स्मिता पेड पौधों और पर्यावरण को अपना हमसफर बना लेती है, प्रकृति और परिवेश से सामंजस्य स्थापित करके स्मिता वही करना चाहती है जो उसकी माँ करती थी । असीमा भी गोधड में स्मिता के नेतृत्व में एक स्कूल चलाती है ।

निष्कर्ष —

मृदुला गर्ग के अब तक के लिखे गए उपन्यासों में सर्वश्रेष्ठ उपन्यास कठगुलाब है । यह लेखिका की अनुभूतियों की परिपक्वता, बौद्धिकता तथा अभिव्यक्ति कौशल का परिचायक है । कठगुलाब की स्त्रियां पुरुष समानता की खोज या होड की स्त्रियां न होकर, स्त्री की स्त्री के रूप में स्वीकृति का कथागान है।

अंततः यही कहा जा सकता है कि, कठगुलाब के सारे नारी पात्र नरशोषण के शिकार होकर जूझते हुए, संघर्ष करते हुए और अंत में पुरुष से अलग होकर जीवन जीते हुए दिखाई देते हैं । पुरुष से अलग होकर स्वतंत्र रूप से जीने में ही नारी जीवन की सार्थकता और साफल्य तो नहीं है पर चुनौतियों का सामना करती नारी में ऐसी क्षमता भी होनी चाहिए ।

संदर्भ सूची

- १) कठगुलाब — मृदुला गर्ग — पृ.१९०
- २) वही— वही — पृ.२०१
- ३) मृदुला गर्ग का कथा साहित्य — डॉ. तारा अग्रवाल
- ४) महिला उपन्यासकारों की रचनाओं में बदलते सामाजिक संदर्भ — डॉ. शीलप्रभा वर्मा
- ५) नई सहस्राब्दी का स्त्री विमर्श — संपा.डॉ. विरेंद्रसिंह यादव

□□□

डॉ. राजेंद्र मोहन भटनागर के दृष्टिकोण से “डॉ. अम्बेडकर : जीवनी और दर्शन”

सु. श्री. रुपाली संभाजी पाटिल
शोधछात्रा,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर

*****

आधुनिक भारत को संविधान देने वाले महान नेता डॉ. भीमराव अम्बेडकर एक राष्ट्रीय नेता, दलितों के मसीहा, शिक्षाशास्त्री, राजनीतिक, समाजसुधारक थे। उन्होंने कई महत्वपूर्ण किताबें लिखी हैं। इसके अलावा ३०० सौ से अधिक लेख लिखें। भारत देश का संविधान लिखा। सामाजिक विशमता भेदभाव का अंत तक सामना किया। अपने अध्ययन, कठोर परिश्रम से अछूतों को अच्छा जीवन, न्याय, सम्मान दिया। समाज, राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक निर्माण आदि में डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर का योगदान अतुलनीय है। इस महान विश्व के प्रसिद्ध अर्थशास्त्री डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर की जीवन यात्रा का वर्णन डॉ. राजेंद्र मोहन भटनागर ने डॉ. अम्बेडकर जीवनी और दर्शन इस जीवनी साहित्य द्वारा व्यक्त किया है।

डॉ. अम्बेडकर के जीवन परिचय में उन्होंने डॉ. अम्बेडकर का जन्म १४ अप्रैल १८९१ में महु इंदौर मध्य प्रदेश के एक छोटे से गांव में एक मराठी दलित परिवार में हुआ। इनके पिता का नाम रामजी मालोजी सकपाल और माता का नाम भीमाबाई था। डॉ. अम्बेडकर उनकी चौदावीं अंतिम संतान थी। उनका आंबडवे गांव आधुनिक महाराष्ट्र के रत्नागिरी जिले में मराठी परिवार से संबंधित था। वे हिंदू महार जाति से संबंधित थे। उनके साथ आर्थिक और सामाजिक भेदभाव किया जाता था। अम्बेडकर के पिता रामजी मालोजी अम्बेडकर ब्रिटीश फौज में रेजीमेंट में सूबेदार मेजर, प्रभावशाली योद्धा थे। स्कूल में हेडमास्टर होने

विद्यावार्ता

Peer Reviewed International Refereed
Research Journal

One Day Online International Interdisciplinary Conference on
**MULTICULTURALISM
IN THE CONTEMPORARY
LITERATURE**

Guest Editor
Dr. R. S. Salunkhe, Principal
Dr. P. M. Patil, IQAC, Coordinator

MULTICULTURALISM IN THE CONTEMPORARY LITERATURE

- 28) Multiculturalism in Khalid Hussein's Novel The Kite Runner
Adate Suryakant Shamrao, Deur (Satara) ||115
- 29) POST-COLONIAL ENGLISHES: A STUDY ON THE FORMATION OF NEW ENGLISH IN ...
Vidhiya R., Coimbatore ||119
- 30) PSYCHOLOGICAL ELEMENTS AND BIGGER'S MENTAL STATE IN RICHARD WRIGHT'S ...
Mr. Sandip. B.Barge, Dr. P. M. Patil, Palus ||123
- 31) A Study of Multiculturalism with reference to the Indian English Literature
Mr. Shinde Ashok Krishna, Kolhapur ||127
- 32) A Reflection of Multiculturalism in the Poetry of Cyril Dabydeen
Dr. Dattatray Balaso Thorbole, Dist-Sangli (MS) India ||131
- 33) FEMINISM REFLECTED IN THE POETRY ANTHOLOGY LILITH VOLUME I AND II
Dr. Tejaswini D Patil Dange, Mr. Orbindu Ganga, Kannur, Kerala ||134
- 34) Historizing Shakespeare in Robert Nye's 'The Late Mr. Shakespeare'
Priyanka Prakash Savairam ||138
- 35) Agony of women reflected in a novel 'Silver Sparrow by Tayari Jones'
Mrs .Vidya Vyankatrao Patil, Karad ||140
- 36) Synthesis of Silver Nanoparticles using Aqueous extract of allium sativum ...
Swati S. Patil, Pratima S. Sankpal, Tejswini Kate, Kaushik Patil,
Priyanka Awate, Sonali Sawant, Mamata Singh, Sangli (Maharashtra) India ||142
- 37) Effect of Physicochemical Parameters on the Quality of Drinking Water in ...
M.V. Kamble, Deepali Shankarshivade, Amruta Sanjay Chavan,
Supriya Ramchandra Mali, Aishwarya Bhujang Kakekar, Sangli ||145
- 38) Representation of Female in Barbara Kings lover's Prodigal Summer
Mr. Bagwade Sunil Subhash, Lonand ||150
- 39) व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी' कादंबरीतील ग्रामसंस्कृती
अनुसया राजाराम इमडे, कोल्हापूर ||154
- 40) लोक संस्कृतीचे उपासक आणि लोककला
प्रा.डॉ.जयकुमार चंदनशिवे, मिरज ||157

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2022
Special Issue

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Palus Shikshan Prasarak Mandal's
ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, PALUS
Tal- Palus, Dist-Sangli, 416310 (Maha)

EDITOR'S

Dr. R. S. Salunkhe

Dr. P. M. Patil

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
05th May 2022

Vidyawarta^{TM}

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ImpactFactor 8.14 (IJIF)

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी' कादंबरीतील ग्रामसंस्कृती

अनुसया राजाराम इमडे
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

*****

उद्दिष्टे :-

- १) ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घेणे.
- २) ग्रामसंस्कृती ही संकल्पना समजून घेणे.
- ३) ग्रामीण साहित्यातून ग्रामसंस्कृतीचा अविष्कार पाहणे.

४) व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी'
कादंबरीतील ग्रामसंस्कृतीचा अविष्कार पाहणे.

प्रस्तावना—

साहित्याचा समाज आणि संस्कृती यांचाशी घनिष्ठ संबंध असतो. साहित्य हे समाजजीवनाचा अरसा आहे. समाजात जे घडते ते साहित्यातून अविष्कार होते. साहित्याची निर्मिती ही विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणात होत असते. त्यामुळे साहित्याचा समाज आणि संस्कृतीशी संबंध यंतो. साहित्याचा वाचकावर पर्यायाने समाजमनावर संस्कार घडत असतात. समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या जडणघडणीत साहित्याची भूमिका महत्त्वाची असते.

ग्रामीण साहित्य —

मराठी भाषेतील 'साहित्य' ही संकल्पना इंग्रजीतील 'Literature' या शब्दापासून आली आहे. 'साहित्य' हा शब्द 'सहित' या धातूपासून निर्माण झाला असून 'सहित' चा अर्थ 'एकत्र ठेवणे' असा आहे. शब्द आणि अर्थ यांचे एकत्र असणे म्हणजे साहित्य होय. ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घेताना 'ग्रामीण' म्हणजे ग्राम—गाव—खेडे इ. गोष्टी लक्षात येतात. ग्रामीण साहित्य म्हणजे ग्रामीण लोकांच्या

जीवनाचे, त्यांच्या संघर्षाचे, त्यांच्यात झालेल्या परिवर्तनाचे चित्रण घडवणारे साहित्य होय. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील अनुभवांचे, त्यांच्या जीवन जाणीवांचे दर्शन ज्या साहित्यातून घडते ते ग्रामीण साहित्य होय. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यातील अनेक प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्य हा एक महत्त्वाचा प्रवाह मानला जातो.

ग्रामसंस्कृती —

संस्कृतीचा संबंध हा मानवाच्या व्यवहाराशी आहे. मानव संस्कारमय व संस्कारपूर्ण जीवन जगण्याची कला अवगत करतो. त्याला संस्कृती असे म्हटले जाते. संस्कृती हा शब्द इंग्रजीतील Culture आणि Civilization या प्रतिशब्दापासून तयार झाला आहे. ग्रामसंस्कृती ही शेतीप्रधान संस्कृती आहे. ग्रामसंस्कृतीचा अनुभव हा खेड्यातील सणसमारंभ, प्रथा, रीती—रिवाज, विवाहविधी, जत्रा यांच्या माध्यमातून येतो. कृषिकेंद्रीती माणूस हा निसर्गाच्या लहरींवर जगत असतो. ग्राम संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये निसर्ग फार निर्णायक भूमिका बजावतो. ग्रामसंस्कृती मध्ये शेतकरी जीवन, दारिद्र्य, प्राणीमात्रांवरील प्रेम, निसर्ग, संघर्ष, दुःख, सामूहिकता, माणूसकी, कौटुंबिक जीवन, अंधश्रद्धा, ग्रामदैवत इ. घटकांच्या समावेश होतो.

'बनगरवाडी' कादंबरीतील ग्रामसंस्कृती —

व्यंकटेश माडगूळकरांनी ग्रामीण साहित्यात कथेप्रमाणेच कादंबरी या वाङ्मय प्रकारांमध्येही भरीव कामगिरी केली आहे. बनगरवाडी (१९५५), वावटळ (१९६४), पुढचं पाऊल (१९५०), कोवळे दिवस (१९७९), करुणाष्टक (१९८२) आणि सत्तांतर (१९८२) या कादंबऱ्या उल्लेखनीय आहेत. 'बनगरवाडी' कादंबरीत त्यांची प्रयोगशीलता दिसून येते. या कादंबरीतून खेड्यातील धनगर समाजाचे शांत, संथ असे जगणे, त्यांच्या रुढी—परंपरा, विविध स्वभाव, गावरीत, सण—उत्सव इ. चे दर्शन घडते. या कादंबरीत ६७ वर्षापूर्वीच्या खेड्याचे वास्तव चित्रण केले आहे. या कादंबरीत वर्णन केलेले ठिकाण म्हणजे तीस—पस्तीस घरे असलेले एक, छोटसं खेडे आहे. हे खेडे मुख्य रस्त्यापासून लांब असल्यामुळे भौतिक सुखविलासाची साधने उपलब्ध होत नाहीत. एवढेच नव्हे तर तेथे

जाण्यासाठी चांगला रस्ता नाही, वीज नाही, सार्वजनिक हौद नाही, नळ्याच्या पाण्याची सोय नाही, स्वच्छतागृहे नाहीत, शाळा नाही, दवाखाना, पत्र टाकण्याची सोय नाही. त्यामुळे कादंबरीतील मास्तरांना सुट्टीला जाताना गावातील पत्रे परगावी नेऊन पोस्टात टाकावी लागतात. गावात शिंपी उपलब्ध नसल्याने कारभाऱ्याची अंजी चोळी शिवून आणण्यासाठी मास्तरांना गळ घालते.

वारंवार येणारा दुष्काळ आहे. त्यामुळे मुबलक पाणी व सुपीक जमीन यांची उणीव खेड्यांमध्ये आहे. त्यामुळे येथील लोकांचे शेतीतून येणारे उत्पन्न तुटपुंजे असल्याने मेंढीपालन, त्यांची कोकरे विकणे, लोकर विकणे इ. शेतीपूरक व्यवसाय करावे लागतात. मेंढ्या चारण्यासाठी संसाराचे गाडुंड घेऊन ते अनेक दिवस परगावीही भटकत असतात. या लोकांच्यांत ग्रामसंस्कृती इतकी घट्ट रुजली होती की, रामा बनगराचा सत्तर वर्षा वयाचा बाप वयाच्या आठव्या वर्षापासून मेंढर राख्याचा धंदा करित होते. दुसरा कोणताही कामधंदा न करता सकाळी रानात मेंढ्या चरावयास नेणे व दिवस मावळताना त्या घरीआणणे. वयाच्या सत्तरातही या माणसाला लांडग्याची चाहूल लागत होती. खेड्यातील प्रत्येक माणूस हा वास्तव परिस्थिती जगत होता.

ग्रामसंस्कृतीत वाढलेल्या व्यक्ती या निसर्गाशी तडजोड करूनच जगत असतात. या व्यक्ती निसर्गावर अवलंबून असतात निसर्गाशी एकरूप होऊन जगतात. या कादंबरीतील आनंदा रामोशी दिवसभर इकडे तिकडे फिरतो. भूक लागली, गरज पडली की दुसऱ्यांच्या शेतातील वांगी, शेंगा, धान्य कधी कधी भाकरीही चोरून आणतो. अससा हा दिशाहीन जीवन जगणारा आनंदा माणसांसोबत राहत असला तरी तो पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून आहे. माडगूळकरांनी या कादंबरीत निसर्ग आणि संस्कृती यांच्यातील अतूट संबंध चित्रीत केला आहे.

या कादंबरीतील संस्कृती ही परंपरानिष्ठ आहे. परंपरेने चालत आलेल्या गोष्टींचा ती स्वकार करते. त्यांच्या पूर्वजांनी देवीचा नवस फेडण्यासाठी बोकडांचा बळी दिल्यामुळे तेही बोकडाचा बळी देतात. या लोकांचा भुतांखेतांवर जास्त विश्वास असल्याने या कादंबरीतील वालट्याला भूताने घोळसले असावे असे

वाटते. म्हणजेच या ग्रामसंस्कृतीत अज्ञान, अंधश्रद्धा इ. गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात.

येथील ग्रामसंस्कृती ही धर्मनिष्ठ आहे. जगण्या रामोश्याने बाई पळवून नेली, यापेक्षा खनदानी मराट्यांची विधवा बाई पळवून नेली याचाच राग मनात धरून ही मंडळी त्याचा मुडदा पाडायला धावतात आणि बनगरवाडीतल्या सान्या मंडळीना हे कृत्य चुकीचे आहे असे वाटते. त्यामुळे आनंदा रामाशी आणि त्याचे काही जातबांधव पुढाकार घेऊन त्याला वांगीच्या गावकऱ्यांसमोर उभा करतात. त्यांना आपल्या खानदानीचा अभिमान महत्त्वाचा वाटतो.

कादंबरीतील ग्रामजीवन हे स्वयंपूर्ण तसेच ते आत्मतृप्तही असते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांचीही पूर्तताही पूर्ण होत नाही. तरी ते समाधानी राहतात. तळहाताएवढ्या जाडीच्या भाकरी, आमटी आणि मेंढरांचे दूध हेच त्यांचे जेवण. कपड्याच्या बाबतीत तर पुरुश डोक्याला मुंडासे, अंगात पैरण आणि कमरेला धोतर एवढंच मापक कपडे वापरत. एक घोंगडे मिळाले की त्यांच्या अंधरुण-पांघरुण्याची सोय होत असे. निवान्याच्या बाबतीत थंडगार सावली असलेल्या ठेकळाच्या रानातही त्यांना चांगली झोप येत असे. दरोज्याच्या गरजांच्या बाबतीतही त्यांची कसलीच तक्रार नसे.

समूहजीवन हे ग्रामजीवनाचे आणि ग्रामसंस्कृतीचे महत्त्वाचे सांस्कृतिक संचित आहे. सहजीवन हीच त्यांच्या जीवनाची ऊर्जा असते. 'बनगरवाडी' कादंबरीत रेखाटलेली संस्कृती ही परस्परवलंबी असल्याने येथील माणसे एकमेकांना मदत करित समाधानाने जगत असतात. आपल्या जीवनात काही गोष्टींची उणीव आहे, याचे भानच त्यांना नसते. मेंढ्या चरायला नेताना, शेतीची मशागत करताना, यात्रा-जत्रा साजरी करताना, विवाहसमारंभ पार पाडताना, तालमीसारखे सार्वजनिक बांधकाम करताना, दुष्काळावर मात करताना या लोकांना सहजीवनाशिवाय पर्याय नसतो. सान्या गावाशी फटकून वागणारा आणि पदोपदी टकरा खाणारा बाळा धनगर..

..... जेव्हा त्याला गावकरी वाळीत टाकतात तेव्हा तो सामूहिक जीवनातून निर्माण झालेल्या शक्तीला शरण येतो. चूक कबूल करून 'मला तुमच्या घ्या' अशी विनवणी करतो.

ग्रामसंस्कृतीत वाढणाऱ्या माणसाला आत्मकेंद्रित राहता येत नाही. सहकार्याची, मदतीची भावना असते. मेंढरांचे नवे खांड (कळप) तयार करताना खोबऱ्याच्या

वादीत भंडारा घालून सधन धनगरांकडे 'वाण' मागायला जातात. तो धनगर त्यांना तीन-चार मेंढ्या मोफत भेट देतात. या मेंढ्या विकायच्या नाहीत. ही एक अट असते. परत तोही गरीब धनगराला 'वाण' म्हणून मेंढ्या देत असतो. ही सहकार्याची भावना नागर संस्कृतीत पहायला मिळेलच असे नाही.

बनगरवाडीतील घराचे वर्णन करताना लेखक लिहितात, "आजूबाजूला सपाट मोकळा माळ, बाजरीची तांबडी राने, आणि मध्येच गबाळे पडावे तशी पडलेली तीस-पस्तीस घरे, अशी बनगरवाडी होती. बहुतेक घरांच्या भिंती मातीच्या होत्या आणि छपरे खपलीच्या काडाने शाकारलेली होती. काही थोडी घरे धाब्याचीही होती. हरेक घरपुढे लहानमोठे अंगण होते. सांडपाण्यावर वाढलेला लिंबारा, शेवगा होता. घराच्या मागच्या बाजूला मेंढरे कोंडण्यासाठी बाभळीच्या काट्याचे कूड घालून केलेले वाडे होते..... (पान नं ३)

यावरून खेड्यातील घराची अवस्था लक्षात येते. खेड्यातील पाणीटंचाईचे विदारक चित्रण यामध्ये येते.

दिवस मावळताना बनगरवाडीचे लेखकाने जे वर्णन केले आहे, यावरून खेड्यातील वास्तव चित्र डोळ्यासमोर येते.

पाऊस पडल्यावर खेड्यामध्ये सगळीकडे हिरवळ दिसते. चोहीकडे बारीक गवत उगवते. याचे वर्णन या कादंबरीत आले आहे.

'पोपटी रंगाच्या गवताने जमिनीतून डोकी वर काढली, अंगणात, माळवदावर, छपरावर-जिथे उगवू नये तिथे गवत उगवू लागले. सर्वत्र झगझगीत पोपटी रंग दिसू लागला.'..... (पान नं. ३६)

शेती, त्यात डोलणारी पिके त्या पिकांची काढणी, मळणी या गोष्टी ग्रामसंस्कृतीत पहायला मिळतात. या कादंबरीतही शेतातील पिकाचे वर्णन लेखकाने हुबेहुब केले आहे.

'जिराइतातील बाजरी हळूहळू वाढली. पोटीतून लांब दांड्यांची शेलाटी कणसे बाहेर पडली. हिरव्या ताटांवर तपकिरी रंगाची कणसे सर्वत्र डुलू लागली आणि लवकरच जांभळ्या फुलोऱ्यांनी फुलून गेली....

.. (पान नं ५७)

'दरम्यान श्रावणमासी पेरलेली ज्वारी बळावली. काळ्या रानांतून ज्वारीची धाटे गुडघ्यामांडीला आली'..... (पान नं ६०)

पोंरे शिकली म्हणजे त्यांचे शेतीतले लक्ष

उडते' असे म्हणणारा बिरा या कादंबरीत दिसतो. यावरून ग्रामसंस्कृतीत शिक्षणाला महत्त्व दिले जात नाही. शिक्षणापेक्षा पारंपारिक धंदा करण्यावरच त्यांचा भर होतो. 'ठेविले अनते तैसेची राहावे.' अशी वृत्ती असते यांना बाहेरच्या जगाचे ज्ञान नसते व ते नाही याची जाणीवही नसते.

अज्ञानामुळे त्यांच्यात समजूती, श्रद्धा, अंधश्रद्धा असतात. उदा., लांडग्याने मेंढरू नेलं तर मेंढ्याना साथीचा रोग होत नाही. भानामती, देवत्राणी, देवी अंगात येणे इत्यादीवर विश्वास असतो.

'ती गार सावली बघताच, तापलेल्या कोंबड्यासारखा मी तिच्यात बसलो.'

'धनगरी वेड सहा महिने जाणार नाही'

या भाषाशैलीवरून ग्रामसंस्कृती दिसून येते. भीमपाऊस, तिरकसतुंबा, हेळ, भेंडाळलेली इ. ग्रामीण भाषेत वापरले जाणारे शब्द या कादंबरीत दिसून येतात.

सारांश -

ग्रामसंस्कृती ही शेतीप्रधान संस्कृती आहे. शेतीबरोबर एखादा शेतीपूरक व्यवसाय करावा लागतो. बनगरवाडीतील लोकांचे जीवन हे सुखसुविधापासून वंचित आहे. बनगरवाडीतील लोकांचा शिक्षणाला विरोध होता. त्यामुळे अज्ञान, अंधश्रद्धा, विश्वास, समजूती या गोष्टींवर त्यांचा भर होता. धर्माविषयी हे लोक कट्टर होते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांची पूर्तताही मापक असे. या सर्व गोष्टीतून या कादंबरीत ग्रामसंस्कृती दिसून येते. येथील लोकांच्यात सहकार्याची, मदतीची भावना पहायला मिळतात. खेड्यातील निसर्ग, पीक काढणी, मळणी इ. गोष्टी तसेच यामध्ये वापरलेली बोली यावरून ग्रामसंस्कृती दिसून येते.

निष्कर्ष :-

१) साहित्याचा समाज आणि संस्कृती यांच्याशी घनिष्ठ संबंध आहे.

२) बनगरवाडी कादंबरीत लेखकाची प्रयोगशीलता दिसून येते.

३) ग्रामसंस्कृतीत वाढणारा माणूस वास्तव परिस्थिती जगतो.

४) ग्रामसंस्कृतीत ही परंपरानिष्ठ, धर्मनिष्ठ असते.

संदर्भ :-

१) 'माडगूळकर व्यंकटेश :- 'बनगरवाडी', मौज प्रकाशन, मुंबई, २०१४

Diversity, Habits and Habitats of Anurans from Kavathe Mahankal Tehsil (Dist. Sangli)

More S. B.¹ and Patil S. B.² and Mane P. P.³

1. Prof. and Head, Dept. of Zoology P. V. P. Mahavidyalaya Kavathe Mahankal, Dist- Sangli
2. Dept. of Botany P. V.P. Mahavidyalaya Kavathe Mahankal, Dist- Sangli
3. Department of Zoology Shivaji University Kolhapur.

Abstract

Biodiversity is of remarkable significance in biogeographic regionalization and systematic conservation. India is one of the richest countries in biological diversity. This rich biodiversity is due to a variety of climatic conditions prevailing on different ecological habitats ranging from tropical, subtropical, temperate alpine to deserts. Amphibians, one of the most susceptible group animals are representative of the group of decreasing population species. In India amphibians are mainly known by Anura which includes frogs and toads. Amphibians, as they possess an intimate contact with many components in natural habitat, form the key functional role of many ecosystem and are the best indicator of environmental health. It has also provided better insights into some aspects of biogeography. Amphibians from family Bufonidae, Dicroglossidae, Microhylidae and Rhacophoridae were reported from the Kavathe Mahankal Tehsil. In the present study amphibian biodiversity of Kavathe Mahankal tehsil has been worked out and which is of great significance from the point of view of biodiversity of Maharashtra State in general and of Kavathe Mahankal Tehsil in particular.

Key Words- Amphibia, Anura, Kavathe Mahankal, Diversity, Habit and Habitats

1. INTRODUCTION

India is one of the richest country in biological diversity. The rich variety is due to a variety of climatic conditions. The rich biodiversity influence the agriculture, live stock, forestry and fishery sections, contributing to more than one third of our natural income. Present day amphibian fauna belongs to three orders, the frogs and toads, the salamanders and newts and the caecilians. Maharashtra forming a major portion of the Indian Peninsula occupies the central place in western India. The forest covered area is very small in the Sangli district. Sangli is one of the Southern district of Maharashtra lying between 16°43' to 17°38' North latitude and 73°41' to 75° 41' East longitudes. Sangli district has ten Tehasils of which Kavathe Mahankal is one of the drought- prone area and at the junction of three tehsils namely Tasgaon, Miraj and Jat and some part of Atpadi and Khanapur. Kavathe Mahankal tehsil consisting of 60 villages with small ravines and barren plateaus with dry deciduous xeric habitat. The annual average rain fall is 500mm. The Agrani river is the main river which flows North-East to South-West. The rainfall is spread over the months from June to October with peaks during July. Dandoba hill forest and Girlinga contains perennial streams during rainy season, grass lands, hill slopes. This habitats is responsible for the amphibian diversity. Anuran amphibians are integral part of the both aquatic and terrestrial ecosystem. They feed on several species of insects and other invertebrates as well as are food of many predators (Mc Cormick S, Dutton WE, Martins et al 1993, Blaustein et al 2006). Frogs are known as indicator species and can give scientist valuable insight into how an ecosystem is functioning (Gerlanc NM. Taylor 2005 and Lillywhite 2006). *Sphaerotheca* is a genus of true frog; be found in South Asia. Molecular data suggest that they are

closely related to *Fejervarya*, perhaps as a monophyletic group within a paraphyletic *Fejervarya* (Frost, Darrel R. 2014). The study on *Uperodon systoma* was carried out by Das *et al* 2009, Das 1996. Boulenger (1890) studied morphology of *Sphaerotheca breviceps*. The richness of diversity of amphibian fauna in India is related to heavy annual precipitation and tropical evergreen forest was studied by Jayaram 1994. *Duttaphrynus scaber* is a species of toad in the family Bufonidae. It is found in peninsular India and Sri Lanka (Frost, Darrel R. (2014), also studied by Sushil Dutta and Kelum Manamendra-Arachchi (2004) and Ardhendu Das Mahapatra and Sudipta Kumar Ghorai (2019). The *Polypadatus maculates*, the Indian tree frog studied by Boulenger George Albert 1890. *Euphlyctis cyanophlyctis* are widely distributed frogs and is a very aquatic species found in marsh places, pools and various wetlands (Khan *et al* 2009). *Sphaerotheca maskeyi* is a species of frog in Nepal and possibly Bhutan and India by Annemarie Ohler *et al*(2004). The genus *Minervarya* presently comprises 39 species occurring from India in the west till Thailand in the east (Frost, 2019). The species name *agricola* was applied to the eastern coastal plains population under the genus *Fejervarya* by Ganesh *et al* (2017) that was prior to the reclassification of *fejervaryan* frogs by Sanchez *et al* (2018). Amphibians as they possess intimate contact with many ecosystem are the best indicator of environmental health (Balustein *et al.*, 1994, Sparling *et al.*, 1995, Boyer and Grau, 1995). According to Corn 1994, Balustein and Wake 1995 the decline of amphibian species throughout the different localities of the world has attracted considerable attention. There are many factors contributing to such a decline of amphibian species like climate or anthropogenic factors (Dudd 1994, Corn 1994, Balustein and wake 1995, Boyer 1995). According to Daniels (1992) anthropogenic cases are related to habitat alteration and such threats are very apparent in evergreen forests. Amphibian declines are perceived as one of the most critical threats to global biodiversity more specifically in tropical region. Decline of amphibian population was first documented as a worldwide incident in the early 1990s (Daniel 2002, Wake 1991).

II. MATERIALS AND METHODS

A site wise distribution table was prepared for kavathe Mahankal Tehsil. Various places visited during rainy season. (Late May to late October of year 2017 to 2019). For present study all water bodies like streams ponds rivers of kavathe Mahankal tehsil have been surveyed. Various species of frogs were studied on the basis of actual sighting, presence of egg clutches (for some species) or their calls. Specimens were obtained along streams and through patches of area during daylight and early night hours. Rocks were turned, dead leaves scraped, shrubs and trees were examined. Identification is carried out in the field with the help available identification keys. Record was prepared as per standard checklist and photography. The checklist had prepared by using photographic record of amphibian species and with the help of available identification keys (Boulenger, 1890). The information regarding habitat will be studied by actual spot visits in the areas and the standard methods of observation and classification will be followed with the help of existing literature

III. RESULTS

The present study constitutes the observation and study of following amphibian species in various parts of Kavathe Mahankal Tahsil.

IUCN Status- EN: Endangered, LC : Least concern, NT: Near Threatened

Sr.No	Name of the Species	Common name	Family	IUCN status
1	<i>Hoplobatrachus tigrinus</i> (Daudin,1802)	Indian bull frog	Dicroglossidae	LC
2	<i>Duttaphrynus melanostictus</i> (Schneider, 1799)	Common Indian toad	Bufoidea	LC
3	<i>Duttaphrynus scaber</i> (Schneider,1799)	Schneider's (dwarf) toad,	Bufoidea	LC
4	<i>Microhyla nilphamariensis</i> (Howlader, Nair, Gopalan, and Merilä, 2015)	Narrow Mouthed frog	Microhylidae	None
5	<i>Euphlyctis cyanophytis</i> (Schneider,1799)	Indian skittering frog	Dicroglossidae	LC
6	<i>Uperodon systoma</i> (Schneider, 1799	Marbled Balloon Frog	Microhylidae	LC
7	<i>Sphaerotheca breviceps</i> (Schneider,1799)	Indian burrowing frog	Dicroglossidae	LC
8	<i>Sphaerotheca maskeyi</i> - (Schleich and Anders, 1998)	Indian burrowing frog	Dicroglossidae	LC
9	<i>Fejervara limnochuris</i> (Gravenhorst,1829)	Indian Cricket Frog	Dicroglossidae	LC
10	<i>Minervarya agricola</i> (Jerdon, 1853)	Indian cricket frog	Dicroglossidae	LC
11	<i>Polypedates maculatus</i> (Gray,1834)	Common-Indian Tree Frog	Rhacophoridae	LC

- 1) ***Hoplobatrachus tigrinus*** (Daudin 1082). - Indian bullfrog, - It inhabits all types of water bodies. Hibernating frogs were encountered from a draying ponds, rivers at a considerable depth. *H. tigrinus* is a species of amphibians in the family Dicroglossidae. The tympanum distinct, about two thirds the size of the eye. The fingers are rather short, toes moderate and webbed. They prefer freshwater wetlands and aquatic habitats., mostly solitary and nocturnal in nature. They inhabit holes and bushes near permanent water sources. The Skin of back is green or olive above with dark spots and longitudinal folds. It shows a strong fold above the tympanum.(Fig.1). Male with two subgular bluish colored vocal sacs, conspicuous externally by folds of the skin on the sides of the throat (Fig.2). Juveniles are of more greenish in colour (Fig. 3). It spends most of its time hiding and feeding in surrounding vegetation and feeds on various type of insects, invertebrates, shrews, earthworms, roundworms, juvenile snakes.

Fig.1 *H. tigrinus*

Fig.2 *H. tigrinus* - Male

Fig.3 *H. tigrinus* – Juvenile

2. ***Duttaphrynus melanostictus***: (Schneider, 1799) - Common Indian toad

It is distributed near human inhabitations and secondary forests. Generally found near decaying logs and litter with insect colonies. This impressive creature is found in nearly every part of India, in both cities and forests. Most individuals have a black line around their eyes, with two rows of warts running from behind to eyes to the shoulder. The male is decidedly more yellow in the breeding season. The adult of this species reach a maximum length of 15 cm and females are larger than the males (Fig. 4). The poison glands and the

ridge on the head are very prominent. The back is covered with conical warts of various sizes. There are two rows of warts along the hind neck, which are considerably enlarged in adults. (Fig. 5).

Fig.4- *D. melanostictus*- Female

Fig.5 - *D. melanostictus* - Male

3. *Duttaphrynus scaber* (Schneider, 1799) - Schneider's (dwarf) toad / Ferguson's toad

This is a species of toad in the family Bufonidae. *Duttaphrynus scaber* is a widespread and common toad. It is found in dry scrubland, grassland and rural farmland areas. This is a terrestrial species reported at rural arid area of villages of Hingangaon, Karoli and Gavan area of Kavathe Mahankall tehsil. Head is slightly wider than long Snout slightly shorter than horizontal diameter of eye. Parotid glands rounded with horny spines. The warts are very prominent, slightly longer. Dorsum olive-brown or pinkish-brown with darker markings on the head The underside of the body is yellowish. Fore limbs are shorter than hind limbs. Fingers long, slender (Fig.6).

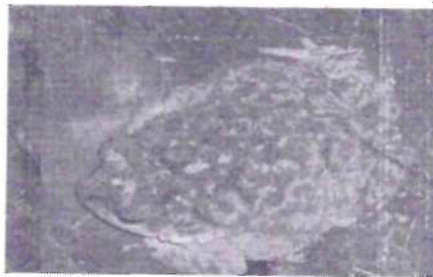

Fig.6 - *D. scaber* - Female

4) *Microhyla nilphamariensis* – (Howlader, Nair, Gopalan, and Merilä, 2015) Narrow Mouthed frog

Microhyla nilphamariensis is a small species of narrow mouthed frog found at various places of Kavathe Mahankal area. This is common species inhabiting all types of habitats. Generally the banks of nallahs covered with grasses and weeds with litter and margins of the paddy fields and under stones. The webbing on the toes is rudimentary. The basic dorsal coloration is light brown with a distinct dark brown diamond-shaped marking over the back. The throat and chest are brown, the belly is dull white and the limbs have dark cross bars (Fig.7) The male shows large single external vocal vesicle (Fig. 8).

Fig.7- *M. nilphamariensis* - Female

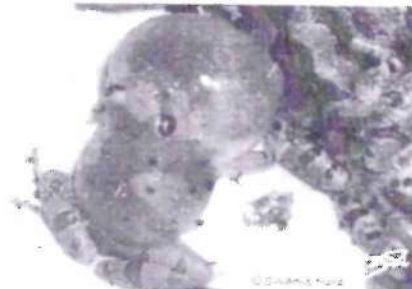

Fig.8 - *M. nilphamariensis* - Male

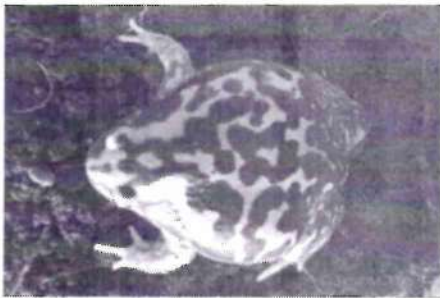
5. *Euphlyctis cyanophlyctis* - (Schneider 1799) - Skipper frog

E. cyanophlyctis is median sized frog, easily identified by its habit of floating in open water. It measures about 6.9 cm in length. Females are larger than the males. They are widely distributed frogs. This frog is a very aquatic species found in marsh places, pools and various wetlands. Color is olive green or light brown, sometimes black. It remains

permanently resident in different types of habitats with pooled water. Its peculiar unique habit of skittering over the water surface (Fig.9). Individual frogs call from permanent water bodies almost throughout the year. However, active breeding activity is initiated as early summer. These frogs feeding mostly on aquatic insects, beetles, tadpoles, dragonflies, grasshoppers, etc. It is known to come out of the water during the night and go foraging in the surrounding grass. Head moderate; snout pointed. Tympanum is distinct about two-thirds the size of the eye. Fingers slender, pointed, first not extending beyond second. The toes webbed to the tips, which are pointed. Male with two external vocal vesicles, opening by two slits beneath the angles of the mouth. vocal sacs light brown (Fig.10).

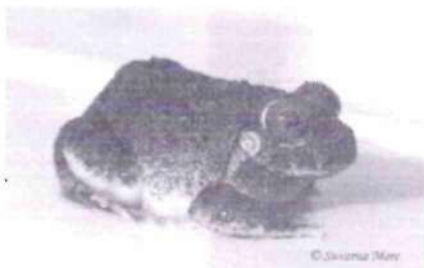
Fig.9 - *E. cyanophlyctis* - FemaleFig.10 - *E. cyanophlyctis* - Male

6. *Uperodon systoma* (Schneider, 1799) - Marbled Balloon Frog- *U. systoma* is a fossorial frog. It buries itself in soil. These frogs have been observed in gardens, and agricultural areas of Kavathe Mahankal areas. Adults are only seen during the summer monsoons; otherwise they retreat into the soil. Generally feeds during the monsoon when termites emerge to swarm. They have a relatively small head. They grow up to 64 mm (2.5 in) in snout to vent ((Fig.11, 12).

Fig.11- *U. systoma* - FemaleFig.12- *U. systoma* - Male

7. *Sphaerotheca breviceps* (Schneider, 1799) Indian Burrowing Frog

Median sized frog, reported during rainy season. It is light brown or olive above in color, with darker spots. The head is short, with a rounded snout. The tympanum is distinct, about two-thirds the diameter of the eye. The fingers are moderate with the first extending much beyond second, nearly as long as third. The toes are half-webbed. The inner metatarsal tubercle being very large, sharp-edged, shovel-shaped and longer than the inner toe. The hind limbs are short. The skin above is smooth or granulate, with some scattered longitudinal folds. A strong fold runs from the eye to the shoulder (Fig.13). The throats of males are blackish, and those of females are usually brown-spotted. The male has two well-developed internal subgular vocal sacs (Fig.14).

Fig. 13 - *S. breviceps*- FemaleFig. 14 - *S. breviceps*- Male

8) *Sphaerotheca maskeyi* - (Schleich & Anders, 1998) – Masey's Burrowing Frog.

Median sized frog. Head broader than long. Tympanum distinct. Skin with numerous warts. Light or dark or grey above. Its natural habitats are seasonally wet or flooded grassland, swamps, intermittent freshwater tanks; and marshes, under rocks during monsoon. (Fig.15). The male has single well-developed internal subgular vocal sac (Fig.16).

Fig.15- *S.maskeyi* - Female

Fig.16- *S.maskeyi* -Male

9) *Fejervarya limnocharis* : (Gravenhorst, 1829) Indian Cricket Frog

They are widely distributed, also called as paddy field frog or Asian grass frog. Small to median sized frog found at wetlands and other damp places. Most of the frogs of this species have white vertebral strip (Fig.17). Breeding male throat is blackish with vocal sacs (Fig.18).

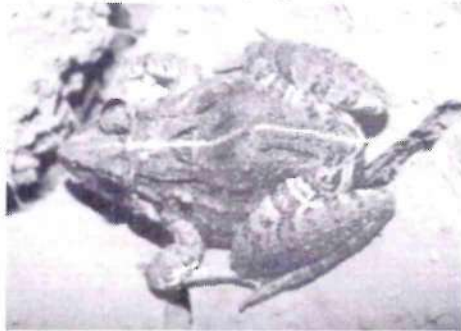

Fig.17 - *F. limnocharis* - Female

Fig.18- *F. limnocharis*- Male

10) *Minervarya agricola* - (Jerdon, 1853)- Common Indian cricket frog

This species of frog that is native to Indian subcontinent. It occupies a wide range of habitats from flooded fields and human habitation in the plains to the wet forests on the hills (Fig.19).

Fig19- *M. Agricola*

11) *Polypadutes maculatus* - (J. E. Grey, 1830) Indian Tree Frog

Reported from Narghol area of Kavathe Mahankal Tehsil. Found in grassland, rivers, fresh water ponds, storage areas, irrigated land, seasonally flooded agricultural land, and vegetation. These frogs measure about 7- 8 cm. in body length. They are mostly brownish, yellowish, grayish, or whitish above, with darker spots or markings, rarely with an hourglass-shaped figure on the back of the head and the front of the back (Fig.20) The skin is smooth above, and granulated on the belly and under the thighs; a fold extends from the eye to the shoulder. Males have single internal vocal (Fig.21) The nostril is located much nearer to the end of the snout than to the eye. The eardrum measures about three-fourths the diameter of the eye. The fingers are barely webbed, and the toes are two-thirds webbed. The disks of fingers and toes are moderately developed; that of the third finger measures two-fifths to one-half the diameter of the eye. Sometimes they can be household and enter homes in search of food. They can climb walls with the help of their webbed feet. During amplexus they formed foam which contains fertilized eggs (Fig. 22).

Fig. 20 - *P. maculatus* - FemaleFig. 21 - *P. maculatus* - MaleFig. 22 - *P. maculatus* - Amplexus

IV. DISCUSSION

The present study reveals diversity habits and habitat of amphibians. The diversity of an amphibian community is determined by the availability of food, moisture and microhabitat. In the present study the common Indian toad *D. melanostictus*, the Indian Bullfrog *H. tigerinus* and the skipper frog *E. cyanophlycties* are the most wide spread amphibian species. *D. melanostictus* use garden tanks or louts tanks for breeding due to this ability it is very commonly observed. The giant *H. tigrinus* frog is found in rainy season. The *D. melanostictus* toad shows rich diversity at every part of tehsil. They were found sitting on rocks near streams, ponds, tanks and decaying vegetations. The *spherotheroca sp* are burrowing frogs; specially reported during rainy season. Frogs are often forgotten on platforms where conservation is discuses (Cooke et al 1976, Dudd 1994, Matton 2000, Singh 1993 and Biju 2004). But this first denizen of the land is a very sensitive indicator of what is happening to the environment. Frogs study and documentation of details is thus a key aspect of biodiversity documentation (Singh 1993 and Biju 2004). According to Pandey 1991, Biju 2004 and and Singh 1993, these creatures need protection, until and unless this happens they face a bleak future. Sushil Dutta and Kelum Manamendra-Arachchi (2004) stated that, *D. scaber* is seriously threatened by habitat loss caused by deforestation. The high diversity of habitats is responsible for the amphibian diversity in this part of the district. They comprise a large and diverse class of animals. Amphibians from family Bufonidae, Dicroglossidae, Microhylidae and Rhacophoridae were reported from the Kavathe Mahankal Tehsil. The study area contains streams, river, hill slopes and grasslands. This habitat which is responsible for diversity of amphibian species. This is because of this area has a good environmental conditions for their habitat. Hence the survey will provide the baseline information for conservation of amphibian species and biodiversity studies.

V. ACKNOWLEDGEMENTS

We are sincerely thankful to ZSI Pune for their active help in identification.

REFERENCES

- [1] Ardhendu Das Mahapatra and Sudipta Kumar Ghorai (2019): New record of *Duttaphrynus scaber* (Schneider, 1799), the Schneider's Toad (Family: Bufonidae) from West Bengal, India Biological Forum – An International Journal 11(2): 56-60.
- [2] Annemarie Ohler, Sushil Dutta, Tej Kumar Shrestha (2004): *Sphaerotheca maskeyi*, IUCN Red List of Threatened Species. 2004: T58758A11838099. Retrieved 17, November 2021.
- [3] Blaustein, A. R., Wake, D. B. and Sousa, P. W.(1994): Amphibian declines, judging stability of population to local and global extinction. *Conser. Biol.* 8(1): 60-71.
- [4] Blaustein, A. R. and Wake, D. B.(1995): The puzzle of declining amphibian populations, *Scientific American* April. 55-61. Boyer, R. and Grue, C. 1995.
- [5] Boulenger George Albert (1890): "*Polypedates maculatus*", *Fauna of British India - Reptilia and Batrachia* (DjVu), London: Taylor & Francis, pp. 475-476
- [6] Blaustein AR, Dobson AP. Extinctions (2006): A message from the frogs. *Nature* 2006; 439:143-144.
- [7] Boyer, R. and Grue, C. (1995): The need for water quality criteria for frogs. *Environ. Health Perspect*, 103 (4), 352-357.
- [8] Cook, A.S. and P.F. Ferguson (1976): Changes in the status of the frog (*Ranatemporaria*) and the toad (*Bufo bofo*) on part of the East Anglia Fenland in Britain. *Biological conservation* 9: 191-198.
- [9] Corn, P. S. (1994): What we know and don't know about amphibian declines in the west. PP. 59-64.
- [10] Daniel, J.C. (2002): *The Book of Indian Reptiles and Amphibians*. Mumbai, India, Oxford University Press
- [11] Duellman WE, Trueb L. (1986): *Biology of Amphibians*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD, USA, 1-670.
- [12] Dudd, C. K. (Tr). (1994): Monitoring and Protecting biotic diversity. In Majumdar, S. K. et al., (Eds) *Biological diversity, problems and challenges*. The Pennsylvania Academy of Science. PP. 1-11.
- [13] Daniels, R. J. R.(1992): Geographical fauna of Karnataka. What does it suggest? In; Karnataka state of Environment Report. V. PP. 78 -85.
- [14] Das, I.; Dutta, S.; Manamendra-Arachchi, K.; de Silva, A. & Sharif Khan, M. (2009): *Uperon systoma*. IUCN Red List of Threatened Species. 2009.
- [15] Das, I. (1996): 'Resources use and foraging tactics in a South Indian amphibian community' (PDF). *Journal of South Asian Natural History*. 2 (1): 1-30.
- [16] Frost, Darrel R. (2014): "*Duttaphrynus scaber* (Schneider, 1799)". *Amphibian Species of the World: an Online Reference*. Version 6.0. American Museum of Natural History. Retrieved 26 July 2014.
- [17] Frost, Darrel R. (2014): "*Sphaerotheca gunther*, 1859". *Amphibian Species of the World: an Online Reference*. Version 6.0. American Museum of Natural History. Retrieved 2 March 2014
- [18] Frost, D.R. (2019): *Amphibian species of the world – an online reference*. Version 6.0 (accessed on 14 March 2019).
- [19] Ganesh, S.R., Dutta, S.K. and S.R. Chandramouli. (2017): On the taxonomy and nomenclature of the common Indian cricket frog *Rana agricola* Jerdon, 1853 (Amphibia: Dicroglossidae). *Asian Journal of Conservation Biology* 6(2): 107-113.
- [20] Gerlanc NM, Kaufman GA. (2005): *Habitat origin and changes in water chemistry influence development of western chorus frogs*. *Journal of Herpetology*. 39:254-265.
- [21] Jayaram, K. C. (1994): Ecology and distribution of freshwater fishes, amphibians and Reptiles. In: Mani, M.S. (Ed) *Ecology and Biogeography of India*. Dr. W. Junk, The Hague, PP. 517-548. Science Reporter, Nov. 2006. Feature Article.
- [22] Khan, M.S.; Papenfuss, T.; Anderson, S.; Rastegar-Pouyani, N.; Kuzmin, S.; Dutta, S.; Manamendra-Arachchi, K. & Sharifi, M. (2009): "*Euphlyctis cyanophlyctis*". IUCN Red List of Threatened Species. 2009: e.T58260A86626211.

- [23] Lillywhite HB. (2006): Water relations of tetrapod integument. *The Journal of Experimental Biology* 209:202- 226.
- [24] Matton, A. (2000): Amphibia fading. *World-Watch* July/August 2000: 12-23.
- [25] McCormick S, Polis GA. (1982): Arthropods that prey on vertebrates. *Biological Review*, 57:29-58.
- [26] Martins MI, Sazima S, Egler G. (1993): Predators of the nest-building gladiator frog. *Hyla faber*, in southeastern Brazil. *Amphibia-Reptilia*, 14:307-309.
- [27] Pandey, D.M. (1991): Participatory management and sustainable use of biodiversity. *Yojana*, 35,11-14.
- [28] Sanchez, E., Biju, S.D., Islam, M. M., Hassan, M., Ohler, A., Vences, M., Kurabayasi, A. (2018) Phylogeny and classification of fejevaryan frogs (Anura: Dicroglossidae). *Salamandra* 54: 109-116.
- [29] S. D. Biju, *Sanctuary*, February (2004): Science Reporter, Nov. 2006, *Feature Article*.
- [30] Singh, S. (1993): Conservation of Biodiversity in India, *Environmental Awareness*,16(3),99-103.
- [31] Sushil Dutta, Kelum Manamendra-Arachchi (2004): “*Duttaphrynus scaber*”. IUCN Red List of Threatened Species. 2004. : 54753A11199889. [doi:10.2305/IUCN.UK.2004.RLTS.T54753A11199889.en](https://doi.org/10.2305/IUCN.UK.2004.RLTS.T54753A11199889.en). Retrieved 17 November 2021.
- [32] Sparling, D. W., Löwe, T. P., Day, and Dolan, K. (1995): Responses of amphibian population to water and soil factors in experimentally treated aquatic macrocosms. *Arch. Environ. Contam. Toxicol.* 29: 455-461.
- [33] Taylor B, Skelly D, Demarchis LK, Slade MD, Galusha D, Rabinowitz PM. (2005): Proximity to pollution sources and risk of amphibian limb formation. *Environmental Health Perspectives*, 113:1497-1501.
- [34] Wake D B. (1991): Declining amphibian populations. *Science*; 253:860.
- [35] “Golden Tree Frog (*Polypedates leucomystax*)”. (2009): *amphibiancare*. October 31, Retrieved July 24, 2016.
- [36] “*Minervarya agricola*”. *Amphibia Web*. Retrieved 23 January 2020.

Amphibian Diversity from Chandel Area of Sahyadri Tiger Reserve (Maharashtra, India)

Mane P. P.¹, More S. B.²

¹Department of Zoology, Shivaji University, Kolhapur-416 004, India

²Department of Zoology, P.V.P. Mahavidyalaya, Kavathe, Mahankal, Dist-Sangli. 416 405, India

¹Corresponding Author E-mail: manepoonam87[at]gmail.com

Abstract: The survey on amphibian diversity was carried from Chandel area of Sahyadri Tiger Reserve (STR) located in Shahuvadi Tehsil of Kolhapur district at 17.2454954°N and 73.7448622° E. This area is of heavy rainfall during monsoon and is situated at catchment area of Ramnadi. It constitutes about 2321 hectares area with dense forests, wood lands and plateaus. For present study survey of amphibians was carried out during December 2018 to December 2019. The survey is based on intensive search of amphibians on the basis of actual sighting, their calls, turning rocks and their egg clusters (for some species). During study 14 species of amphibians from six families were reported.

Keywords: Sahyadri Tiger Reserve, Chandel, Amphibians, Diversity

1. Introduction

Sahyadri Tiger Reserve is located in the Sahyadri Ranges of the Western Ghats of Maharashtra. It consists of Ghats, moist deciduous forests, rich evergreen, semi-evergreen and rain forests. It spread over the junction of four districts of Satara, Sangli, Kolhapur and Ratnagiri. Koyna Wildlife Sanctuary forming the northern portion and Chandoli National Park forming the southern part of the reserve. Recently reserve is extended towards Radhanagari Wildlife Sanctuary. The core area is about 600.12 km² (231.71 sq. mi) and the buffer area constitutes 565 km² (218 sq. mi). The total area of Sahyadri Tiger Reserve is 1,166 km² (450 sq. mi). Amphibians are a unique group of vertebrates containing about 8100 known species. The 2004 Global Assessment (Baillie et al. 2004) found that nearly 32% of the world's amphibians are threatened, representing 1856 species. The number of extinct and threatened species will probably continue to rise (Stuart et al. 2004). Amphibians play a major role in ecosystem. The adults are secondary consumers in most of the food chain and are biological pest controller. They are biological indicators and very sensitive; can detect the slight change in environment. According to Cook and Ferguson (1976) severe decline in populations of amphibian have been noted in many parts of the world. In some cases, amphibian decline has been observed in areas totally free from any human interference (Lips, 1998; Matton, 2000). Amphibians in Western Ghats form an important faunal group, but it is incompletely documented (Bossuyt, 2002). New species of phyllonotus species from Western Ghats were described by Kuramoto and Joshy, 2003; Bossuyt, 2002. In India total 447 amphibian species are present, of which 20 species are critically endangered and 35 species are endangered (Dinesh et al. 2020). Pande and Pathak (2005) and Lavate and Mule (2009) reported five and sixteen species of amphibians respectively at Chandoli National Park. Abraham et al. (2013) described several new species and genera of amphibians from the Western Ghats. There are several species are not yet formally described (Bini et al. 2006).

Four amphibian species was listed by Abdar (2014). The amphibians of Western Ghats are diverse and unique with more than 80% of the 181 species being endemic to the region (Radhakrishnan and Rajmohana, 2012). New species and genera of amphibians were reported (Biju et al. 2006). Hence the present study was undertaken to fill up the gap between and make a checklist of amphibian fauna from Chandel region. Chandel area is a part of Sahyadri Tiger Reserve and is a protected area. The area shows high diversity of flora and fauna as human interference is strictly prohibited in these areas.

2. Materials and Methods

The present study was carried out in Chandel area of Sahyadri Tiger Reserve located in Shahuvadi Tehsil of Kolhapur district at 17.2454954°N and 73.7448622° E. It covers an area about 2321 hectares. It is a core region of Chandoli National Park. The average annual temperature at Chandoli is 33°C and the average rainfall at this region is 248 mm. in a year with an average humidity 42%.

Chandel situated on top of hill, lie in the catchment area of the Ramnadi. During several visits from December 2018 to December 2019 we studied various species of amphibians. They should be noted either on the basis of actual sighting, presence of egg clutches, by their calls along the streams and through patches of forest during day light and early night hours. The checklist had prepared by using photographic record of amphibian species and with the help of available identification keys (Boulenger, 1890). The information regarding habitat will be collected and studied by actual spot visits in the area, and the standard methods of observation and classification will be followed with the help of existing literature.

3. Results and Discussion

During survey fourteen amphibian species from six families were reported; of these seven species are endemic to

Volume 11 Issue 11, November 2022

www.ijsr.net

Licensed Under Creative Commons Attribution CC BY

Western Ghats. One species is vulnerable while, one is endangered species. The species *Indosalvirana caesari* is schedule IV, near threatened species according to IUCN Red List but the high abundance of *Indosalvirana caesari* were

seen in this area due to the favourable environmental conditions are present in this area for their survival. The checklist of Amphibian species from Chandel area is given below. (Table No.1)

Table 1: Checklist of Amphibians from Chandel region

Sr. No.	Name of the Species	Common name	Family	IUCN Status
1.	<i>Duttaphrynus melanostictus</i> (Schneider, 1799)	Common Indian toad	Bufoidea	LC
2.	<i>Euphlyctis cyanophytis</i> (Schneider, 1799)	Indian skittering frog	Dicroglossidae	LC
3.	<i>Fajeryaryasahyadrensis</i> (Anandale, 1919)	Bombay wart frog	Dicroglossidae	LC
4.	<i>Hoplobatrachustigrinus</i> (Daudin, 1802)	Indian bull frog	Dicroglossidae	LC
5.	<i>Sphaerothecobreviceps</i> (Schneider, 1799)	Indian burrowing frog	Dicroglossidae	LC
6.	<i>Sphaerothecadobsonii</i> (Boulenger, 1882)	Dobson's burrowing frog	Dicroglossidae	LC
7.	<i>Uperodon marmorata</i> (Rao, 1937)	Marbled rannella	Microhylidae	EN
8.	<i>Microhyla ornata</i> (Dumeril and Bibron, 1841)	Ornate narrow mouthed frog	Microhylidae	LC
9.	<i>Climotarsus curtipes</i> (Jerdon, 1853)	Bicoloured frog	Ranidae	NT
10.	<i>Hydrophylax bahuvistara</i> (Padhye, Jadhav, Modak, Numeer and Dahunekar, 2015)	Fungoid frog	Ranidae	LC
11.	<i>Indosalvirana caesari</i> (Biju, Garg, Mohoni, Wijayathalika, Senevirathne and Meechaskumbura, 2014)	Bronzed frog	Ranidae	NT
12.	<i>Indranabeddomii</i> (Gunther, 1875)	Beddom's leaping frog	Ranixalidae	LC
13.	<i>Polypedates maculatus</i> (Gray, 1834)	Common Indian tree frog	Rhacophoridae	LC
14.	<i>Roochestes bombayensis</i> (Anandale, 1919)	Bombay bush frog	Rhacophoridae	VU

EN: Endangered, LC: Least concerned, NT: Near threatened, VU: Vulnerable

Figure 1: Location map of the study area: Chandel

4. Discussion

The study area contains lakes, streams, river, hill slopes, woodlands high rain fall, paddy fields and grasslands. It provides high diversity of habitat which is responsible for diversity of amphibian species. It shows that non endemic species are well adapted to this area. *Indosalvirana caesari* is a near threatened species but shows high abundance in this area is because of the Chandel area has a good environmental condition for their habitat and as the area is a part of reserve forest there is no any human interference seen. It provides good environment and non-disturbance to the species for the survival. There are least challenges for growth and diversity of species. From the study area, out of fourteen amphibian species seven species are non-endemic and seven species are endemic to Western Ghats. This area shows rare, vulnerable, least concerned and near threatened species. Hence the survey will provide the baseline information for conservation of amphibian species and biodiversity studies.

References

- [1] Abdar MR (2014). Faunal diversity of Chandoli National Park, Western Ghats, Maharashtra, India. Bio life journal, 2 (2): 480-485
- [2] Abraham, R.K., R.A. Pyron, B.R. Ansil, A. Zachariah and A. Zachariah (2013). Two novel genera and one new species of tree frog (Anura: rhacophoridae) highlight cryptic diversity in the Western Ghats of India. Zootaxa 3640: 177-189.
- [3] Baillie, J.E.M., C. Hilton-Taylor, and S.N. Stuart (2004). 2004 IUCN Red List of Threatened Species. A Global Species Assessment. IUCN, Gland, Switzerland
- [4] Biju, S. D., Bossuyt F. (2006). Two new species of philautus (Anura:Ranidae, Rhacophorinae) from the Western Ghats of India. Amphibia-Reptilia 27: 1-9.
- [5] Biju, S. D., I.V. Bocklaer, S. Mahony, K.P. Dinesh, C. Radhakrishnan, A. Zachariah, V. Giri and F. Bossuyt (2011). A taxonomic review of the night frog genus Nyctibatrachidae Boulenger, 1882 in the Western

- Ghats, India (Anura: Nyctibatrachidae) with description of twelve new species. *Zootaxa*3029: 1-96.
- [6] Bini, L.M., J.A.F. Diniz-Filho, T.F. Rangel, R.P. Bastos and M.P. Pinto (2006). Challenging wallacean and linnean shortfalls: knowledge gradients and conservation planning in a biodiversity hotspot. *Diversity and distribution* 12: 475-482.
- [7] Bossuyt F (2002). A new species of philautus (Anura:Ranidae) from the Western Ghats of India. *J. Herpetol* 36: 656-661
- [8] Boulenger, G.A. (1890). Fauna of British India including Ceylon and Burma: Reptilia and Batrachia. Taylor and Francis, London.
- [9] Cook, A.S. and P.F. Ferguson (1976). Changes in the status of the frog (*Ranatemporaria*) and the toad (*Bufofofo*) on part of the East Anglia Fenland in Britain. *Biological conservation* 9: 191-198.
- [10] Dinesh, C Radhakrishnan, B.H. Channakeshavamurthy, P. Deepak and Nirmal UKulkarni (2020). A checklist of amphibians of India. Fauna of India, ZSI, Kolkata, India.
- [11] Kuramoto M, Joshy SH (2003). Two new species of the genus *Philautus* (Anura: Rhacophoridae) from the Western Ghats, South Western India. *Curr Herpetol* 22:51-60
- [12] Lawate DV and Mule MB (2009). Herpatofauna of Chandoli National Park of Western Ghats of Maharashtra. *Journal of Environmental Science*, Vol.2:33-36
- [13] Lips, K.R. (1998). Declines of a tropical Montana amphibian fauna. *Conservation biology* 12 (1): 106-117.
- [14] Matton, A. (2000). Amphibia fading. *World-Watch* July/August 2000: 12-23.
- [15] More SB (2015). Amphibian diversity from sangali district (MS, India). *World Journal of Pharmaceutical Sciences*.3 (4):729-731
- [16] Pande P and Patil N. (2005). National Park and sanctuaries in Maharashtra. Reference guide, vol-II
- [17] Radhakrishnan, C. and K. Rajmohana (2012). Fauna of ecosystem of India-Western Ghats. ZSI, Kolkata, India, pp. 14
- [18] Stuart, S.N., J.S. Chanson, N.A. Cox, Young, B.E., Rodrigues, A.S.L., Fischman, D.L. and Waller, R.W. (2004). Status and trends of amphibian declines and extinctions worldwide. *Science* 306: 1783-1786.
- [19] www.google.com

APPLICATION AND USE OF E-CONTENT MATERIAL FOR BOOSTING THE
TEACHING AND LEARNING BY FACULTY MEMBERS OF AFFILIATED
COLLEGES OF SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

Dr. Shivaji P. Kamble¹ & Mr. Mahesh Maruti Kamble²

¹Librarian, Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

²Librarian, P.V.P. Mahavidyalaya, Kavathe Mahankal

Corresponding Author - Dr. Shivaji P. Kamble

Email - kshivajilib@gmail.com

DOI - 10.5281/zenodo.7223477

Abstract:

The present study is focused on application and use of e-content material for boosting the teaching learning process of affiliated college faculty members of Shivaji University, Kolhapur. Due to the high cost of e-resource subscriptions, it is important to carefully consider their purpose and results. The goal of this study is to determine how well-informed, readily available, and utilised e-resources are by faculty. It also looks at the difficulties consumers have accessing online resources and how satisfied they are with them. The survey research method was used and structured questionnaire tool was used to collect the data from teachers. Out of 150 sampling teachers, 120 teachers were responded to the questionnaire. The data had been analyzed and considering the finding, suggestions had given to conduct the Orientation program, install the digital library management software and provide the updated online services to the users of the library.

Keywords: E-Resources, Faculty usage, e-journals, Internet, Information and Communication Technology etc.

Introduction:

Higher education has made tremendous growth for providing quality education in India. Information and communication technology have come to play a central role in education. Tremendous print and non-print material had been coming in knowledge domain. E-content and sources are becoming more and more important and helpful for the academic community. Academic community relies on recent and timely information. Electronic resources are now preferred and used more often than print resources. Faculty members benefit from

these resources as well, by employing a series of useful tools.

Information that a user might not have access to due to their location or financial limitations is made available through electronic resources. Because they are frequently updated, electronic resources also give users access to current information. Electronic resources offer a wealth of links to discover related or extra materials through their various search methods. Additionally, electronic resources are valued as crucial tools for training, research, and teaching. As a result, the majority of today's universities and libraries offer online tools for learning

and research. Information is delivered through electronic resources such as full-text databases, electronic journals, image collections, multimedia on CD, tape, the internet, and the online, among other formats. Online journals, conversations, news, data archives, email, chat rooms, and other electronic resources are examples of e-resources.

To redefine the collection and services offered by academic libraries and to enhance the technological platforms that make these electronic contents accessible to users, there is a critical need to research the usage of electronic resources and look into the degree of satisfaction among academics.

Review of the Literature:

The researchers have reviewed the related material to understand the previous research in the present study and decided the direction of research. The present reviews give the proper direction to complete the present survey.

Lohar and Roopashree (2006), investigated how faculty members are using electronic resources to advance their academic careers as well as the issues that come up when using these resources. The study solely included academic members.

Lohar and Kumbar (2007), study's findings showed that 52.25% of users only spent over 30 minutes and less than an hour per week in libraries. A very tiny percentage of users were aware of the interlibrary lending programme. The usability of the reading material, its suitability, and users' perceptions of library services, including orientation, computerization of libraries, the Internet, interlibrary loans, and photocopying services, were also looked at.

Patil and Parameshwar (2009), highlighted the use of e-resources by the

faculty members and research scholars in Gulbarga University. Questionnaire tool was used for data collection. The study found that there is need to train the users for better utilization of e-content material.

Nisha And P. M. (2013), according to a survey on the use of e-journals, the majority of users are aware of their use and utilize them not only to expand and update their knowledge but also to gather pertinent information for their study and research purposes.

Rajenderkumar (2016), his study found that the majority of P.G. and U.G. students are aware of and utilise the online resources at MaharshiMarkandeshwar University, Ambala. Additionally, he discovered that online materials are more educational and that medical students are not generally satisfied with their usage of online resources.

Scope of the Study:

The present study is limited to the faculty members of affiliated colleges of Shivaji University, Kolhapur. This study is limited to Arts, Commerce and Science college teachers only. Out of the total teachers, 120 randomly selected teachers are considered for the study. The study highlights the awareness and availability and use of e-resources by the faculty members, problems faced while accessing e-resources, level of satisfaction of the users, suitable recommendations to improve facilities and services.

Objectives:

1. To understand the types of e- resources used by teachers for boosting the teaching and learning
2. To study the purposes and use of e-content material by teachers
3. To find out the problems in accessing the e-content material

4. To understand the satisfaction level of use of e-content material

Research Methodology:

Shivaji University, Kolhapur has 279 affiliated colleges. Among them 172 colleges were Arts, Commerce and Science colleges. The present study focuses on only Arts, Commerce and Science colleges. The researcher has used the survey method for present study. Total population were 120 teachers in the randomly selected from respective affiliated colleges. Total 150 teachers were contacted to fill the questionnaires. 120 teachers (80.00%) were responded for the present study.

Result and Discussion:

The researchers has analyzed & interpreted data by using tables, graphs in the light of frequency of usages of e-resources by faculty members in Arts, Commerce and Science colleges selected for present study. The Shivaji University, Kolhapur has 279 affiliated colleges and it was situated in three districts viz. Kolhapur, Sangali and Satara. The researchers have focused on Arts, Commerce and Science College teachers only. Out of Total population, only 5% (150) of the teachers are considered for the present survey.

District-wise distribution of Arts, Commerce & Science Colleges and Teachers

Table No 1: District-wise distribution of Arts, Commerce & Science Colleges and Teachers

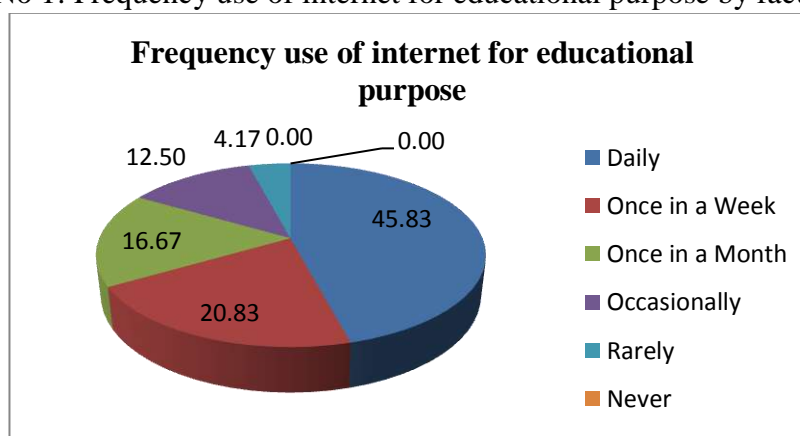
Sr. No	District	Colleges	Teachers	Sampling	Response
1	Kolhapur	67	1218	62	42
2	Sangali	53	876	43	38
3	Satara	52	910	45	40
	Total	172	3004	150	120

The above table gives the clear picture of the sampling and response to the structured questionnaire. The researchers

had considered only 120 (80.00%) teachers for the present survey.

Frequency use of internet for educational purpose:

Graph No 1: Frequency use of internet for educational purpose by faculty members

The above graph indicates that 45.83% teachers are using daily the

Internet for educational purpose and 0% response for Rarely and Never is recorded.

Purpose of using e-content material:

Table No 2: Purpose of using e-content material by teachers

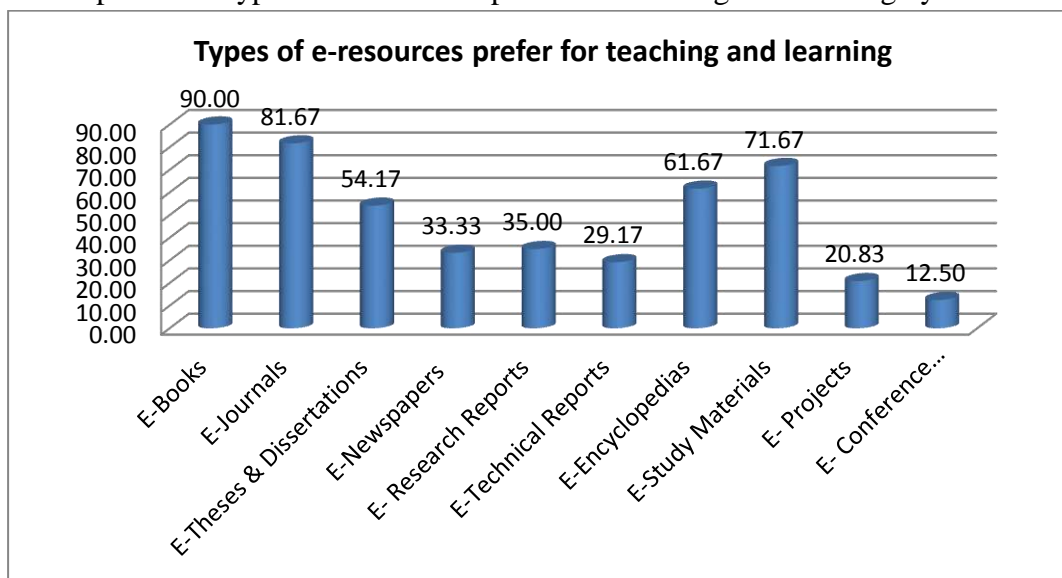
Sr. No.	Purpose of using e-content material	Response	Percentage
1	To prepare for teaching	85	70.83
2	For research	102	85.00
3	To Collect current information	78	65.00
4	To write a book / article / research paper	85	70.83
5	For entertainment	52	43.33
6	For referencing	45	37.50
7	To read newspapers	43	35.83
8	To study and learning	89	74.17
9	To access e-content material	78	65.00

The above table shows that 85% teachers using the e-content/ e-resources for research purpose. 74.17% teachers are giving preference to study and learning, 70.83% teachers using the e-content

material for to write a book/article/research paper and less preference i.e.35.83% teachers prefer to read e-newspapers.

Types of e-resources prefer for teaching and learning:

Graph No 2: Types of e-resources prefer for teaching and learning by the teachers

The above graph clearly indicates that teachers are giving more preference to E-books (90%) and E-journals (81.67%). They also prefer E-study Materials (71.67%) and E-encyclopedia (61.67%). Other remaining e-resources are preferred very less in percentage.

E-resources are more accessible than the printed material:

The majority of teachers (92%) are expressed their opinion that now a-days e-resources are more accessible than the printed material. It is easily accessible, readable and downloadable on various gadgets.

E-resources are really boosting your teaching and learning:

The 95% teachers are opined that in the technological era, e-resources are

really boosting the teaching and learning process. ICT is becoming the core part of teaching and learning system. Students are also involving and taking the keen interest

in ICT. Students can get the clear idea of his concept through the ICT tools. So the teachers are also giving more preference to e-resources.

Problems facing while accessing the e-content material :

Table No 3: Problems facing while accessing the e-content material

Sr. No	Problems	Yes	No
01	Don't know the proper method of accessing e-content material	90.00	10.00
02	Slow Internet speed	81.67	18.33
03	Uncomfortable to Study on Computer screen	75.00	25.00
04	Slow Downloading	72.50	27.50
05	Regional Language Problem	82.50	17.50
06	Lack of Time	56.67	43.33
07	Lack of Infrastructure	67.50	32.50
08	Lack of Training	87.50	12.50
09	Difficulty in finding relevant information	54.17	45.83
10	Information overload	45.83	54.17
11	Privacy problem	34.17	65.83
12	Popups and advertisements of unwanted websites	20.83	79.17
13	Other problems	8.33	91.67

The above table shows that 90% of teachers are opined that the major problem while accessing the e-content material is they don't know the proper method of accessing e-content material, 87.50%

teachers are saying lack of training and 81.67% teachers are saying the slow internet speed is also the major hurdle in accessing the e-content material.

Impact of e-resources on reading habit:

Table No.4 : Impact of e-resources on reading habit of the faculty members

Sr. No	Statements	Strongly Agree	Agree	Strongly Disagree	Disagree	Undecided
01	I like reading electronic resources	54.17%	31.67%	8.33%	4.17%	1.67%
02	It has improved my reading interest	38.33%	43.33%	4.17%	12.50%	1.67%
03	I am comfortable with electronic resources.	55.83%	26.67%	1.67%	13.33%	2.50%
04	It has improved my reading speed.	45.83%	30.00%	8.33%	10.00%	5.83%
05	It makes reading more Enjoyable	20.83%	15.83%	40.00%	20.00%	3.33%
06	Electronic resources waste my time	17.50%	14.17%	45.83%	17.50%	5.00%
07	It has increased my independency and self-learning skills	45.83%	31.67%	12.50%	7.50%	2.50%
08	E-resources develops my reading habit	50.83%	34.17%	10.83%	2.50%	1.67%

The above table indicates the positive impact of e-resources on the reading habit of the teachers. The statements which are strongly agreed by

majority of the teachers clearly indicate that e-resources improve the reading habit skill and the changed format of electronic media is accepted by the teachers.

Level of satisfaction about e-content services provided by your college library:

Out of 120 teachers, 95% (140) teachers are satisfied with the e-content service provided by their respective college libraries. The College libraries are providing their library services through Web portal and other media to the users.

Findings:

The present survey found following findings through the analysis.

1. 45.83% teachers of various colleges are using the Internet daily for educational purpose. Internet becomes the more prominent, updated and reliable source of Information.
2. Research is most important factor in education system. It always adding the new ideas or knowledge to the respective subject domain. It is observed that 85% teachers using the e-content/ e-resources for research purpose.
3. Majority of teachers are giving more preference to E-books (90%) and E-journals (81.67%). They also prefer E-study Materials (71.67%) and E-encyclopedia (61.67%) to get the desired information.
4. 92% teachers are giving preference to Non- printed materials.
5. The 95% teachers are expressed their views that e-resources are really boosting the teaching and learning process.
6. 85% teachers are facing the problem to access the e-resources is they don't know the proper method of accessing e-content material and lack of training for proper utilization.

7. Most of the teachers states positive impact of e-resources on the reading habit of the teachers.
8. 95% (140) teachers are satisfied with the e-content service provided by their respective college libraries.

Suggestions:

1. It is strongly recommended that the College Librarians should conduct the Library Orientation Programs on regular intervals especially for faculty members.
2. The College libraries should adopt the modern tools and renders the digital library services to their users.
3. The College library should use Digital Library Management softwares to manage the e-content.
4. The libraries should subscribe the e-resource consortia for library users like N-List.

Conclusion:

The present study is survey of application, utilization, awareness and level of satisfaction of e-resources of the faculty members of affiliated colleges of Shivaji University, Kolhapur. The emergence of new electronic devices and formats has been aided by the quick development of information and communication technology, particularly the internet and electronic resources. It altered the conventional approaches to scholarly information search, storage, retrieval, and transmission. Latest Information has been incorporated into numerous types of electronic resources in a number of different methods and formats. Faculty members today rely largely on electronic resources to get the information they need and to stay current in their fields. Therefore, libraries' importance in the era of electronic

resources has greatly expanded, especially in terms of educating and advising users on how to access reliable information. This study also gives the recommendation on the basis of analysis for further development of college Libraries.

References:

1. Joseph Jestin, K. J., & Ally Sornam, S. (2016). Use of e-resources by the faculty members of engineering colleges in Kerala: A survey. *International Journal of Digital Library Services*, 6(3), 31-38.
2. Lohar, M. S., &Roopashree, T. N. (2006). Use of electronic resources by faculty members in BIET, Davanagere: a survey. *SRELS journal of information management*, 43(1), 101-112.
3. Lohar, M., &Kumbar, M. (2007). Teachers' attitudes towards library facilities and information resources in first grade colleges in Shimoga district: a survey (paper p). *SRELS Journal of Information Management*, 44(2), 179-206.
4. Parameshwar, S., &Patil, D. B. (2009). Use of the internet by faculty and research scholars at Gulbarga University Library. *Library Philosophy and Practice*, 90.
5. Nisha, F., & Ali, N. (2013). Awareness and use of e- journals by IIT Delhi and Delhi University library users. *Collection Building*.
6. Kumar, R. (2016). Use of E-resources by the Medical Students of MM University, Ambala: A Case Study. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 36(1).